

ЧЛАНЦИ

Мр Миомир Дашић

ХАЈДУЧИЈА И ЧЕТОВАЊЕ НА ГОРЊИМ ТОКОВИМА ЛИМА И ТАРЕ ОД СРЕДИНЕ XIX ВИЈЕКА ДО ПОЧЕТКА ВЕЛИКЕ ИСТОЧНЕ КРИЗЕ (1875—1878)

I

Четовање на горњим токовима Таре и Лима имало је дугу традицију. Оно је пратило распрострањање и разливање великог васојевићког племена преко источног развођа Комова и Трешњевика и његово насељавање у лимској долини од краја XVII и током читавог XVIII вијека, па све до великих ослободилачких покрета у доба владавине књаза Данила (1852—1860), па и касније, за вријеме владе књаза Николе. Хајдучке дружине и чете које су се формирале у матици племена — Лијевој Ријечи — дуго времена су биле значајна оружана заштита васојевићким братствима, појединцима, па и племену у цјелини, не само од насиља турских феудалаца — ага и бегова — него и у борби против иноплеменика; помагале су да се насилно запосједне и насели земља, опљачка стока, претому комун, планина и друге племенске или братственичке, односно сеоске имовине другог, обично слабијег племена. Све је то стварало једно несигурно и анархично стање у друштвеним односима, које је у Горњем Полимљу и Потарју трајало све до укључења овога краја у црногорску државу. Истина, четовање и хајдучија и у ранијем периоду, као израз народног отпора, били су највише усмјерени против Турака, ради заштите хришћанског живља и спречавања насиља и зулума над њим, али су поред осветничког и ослободилачког имали и пљачкашки карактер. Хајдучке дружине су пљачкале стоку и пустошиле имовину не само турских феудалаца него и обичног сиромашног муслиманског, а неријетко и хришћанског свијета.

Четовањем Црногорци су заиста долазили дуго времена до великог плијена, нарочито до стоке. У условима неразвијене земљорадње, када претежно ситни сељачки посјед није могао да обезбиједи прехрану, четовање је представљало, све до средине прошлог вијека, и у Црној Гори и код Васојевића, Шекуларца, Величана и становника Аса — значајан допунски извор

прихода. Пљенидбом стоке и пљачкањем других добара турских поданика по сусједним областима долазило се до хране не само за хајдучке дружине него и за породице њихових чланова. Дуго времена опстанак црногорског, иначе „ситног и парцелног селјака и сточара“, није се „уопште могао замислити“, бар када је у питању највећи дио „становништва тадашње Црне Горе“,¹ без пљенидбе и пљачкања имовине поданика Турске — било које вјере и народности. Због свог осветничког и ослободилачког става у односу на турски режим, али и ради обезбјеђивања извора за живот путем пљачке и пљенидбе, хајдуци су више вјекова били врло значајна снага, оружана сила у Црној Гори, односно код нашег свијета на Балкану уопште. То је учинило да су хајдуци постали готово „један друштвени ред, махом јако цијењен“. Јован Цвијић је изврсно запазио да су црногорски хајдуци „заједно са херцеговачким племенима овим сталним борбама припремили покрет за ослобођење“.²

Када је отпочео процес шире ослободилачке борбе, хајдучке чете су по правилу чиниле језгро устанничких одреда, свуда гдје би почео да пламти устанак по Турској, пружајући уточиште и заштиту свима онима које су турске власти прогониле.³ Тако је било и у свим устанцима и ослободилачким покретима и у Горњем Полимљу, односно Потарју и Новопазарском Санцаку уопште, нарочито од почетка XVII вијека. Хајдуци, крећући се дубско по унутрашњости Турске, припремали су народ на буне и устанке, од раније водили револуционарну пропаганду, а особито у годинама које су претходиле ослободилачким покретима у Горњем Полимљу од почетка XIX вијека до 1875. године.

Међутим, све до педесетих година XIX вијека четовање се јављало као неопходан и саставни елемент привређивања Црногораца. Такво четовање чинило је саставни дио привредног живота становништва и на горњим токовима Таре и Лима. Четовање и хајдучија у Брдима и Полимљу били су израз унутрашњих односа који су владали у племенском друштву, а ова појава одговарала је донекле и међународном положају Црне Горе, односно недефинисаним црногорско-турским односима на међународном плану.⁴ У XIX вијеку постепено је преовлађивао ослободи-

Др Жарко Булајић, *Аграрни односи у Црној Гори (1878—1912)*, Титоград 1959, стр. 187—188.

² Јован Цвијић, *Балканско полуострво*, Београд 1966, стр. 327.

³ *Историја народа Југославије*, књига друга, Београд 1960, стр. 464—468; др Васа Чубриловић, *Историја политичке мисли у Србији XIX века*, Београд 1958, стр. 91—92.

⁴ Музеји Цетиње — књаз Данило 1854, док. 158 и 364; Србски дневник од 3. децембра 1852; Србске новине, 1854, бр. 80 и 83; др Ђорђевић-Ђоко Д. Пејовић, *Исељавање Црногораца у XIX вијеку*, Титоград 1962, 160—169; Д. Тунгуз-Перовић, *Утицај Цетињског манастира на Брдско-херцеговачка племена*, Записи, књ. IX, стр. 222. и даље.

лачки карактер четовања код Црногораца и Брђана, али још су се преплитали и пљачкашки мотиви у готово свим акцијама које ове чете изводе по турској територији. Некадашњи чисто пљачкашки походи црногорских чета ипак су се постепено претварали у акције са националном и револуционарном мисијом.⁵

Установе хајдучке чете код Васојевића, Шекулараца, Величана и других родовских заједница на простору Горњег Полимља, као и у свим нашим динарским племенским областима, била је уско повезана са племенском војном организацијом и наслоњена на њу. Хајдучке чете које су се подизале из овог краја, а прије свега оне из Лијеве Ријеке, дуго су времена имале задатак да оружаном борбом помажу проширење племенске територије и обезбеђују по могућности њене границе од напада хајдучких турских дружина или чета другог племена, било оних које су се формирале код сјеверноалбанских племена или чак и племена сусједних Брда, чији је циљ такође био пљачкање стада и друге имовине. Васојевићке чете су тако до 1858. године највише изводиле акције у Потарју,⁶ затим око Комова, гдје су водиле крваве борбе за планинске пашњаке и господарење планином, као и предјелима око Колашина. Акције хајдучких чета, разумије се, интензивно су извођене и према турским градовима — Плаву и Гусињу,⁷ као и на планинама око њих, према Ругови, у насељима и катунима у околини Рожаја, по Бихору и према Новом Пазару.⁸ Поједине хајдучке чете из Васојевића, Мораче, Роваца, Куча и других црногорских и херцеговачких племена међусобно су се

⁵ Б. Храбак сматра да је хајдучија у Херцеговини, која је постојала од најстаријих времена, почела да добија ослободилачки карактер са завођењем турске власти у овој области. (Богомил Храбак, *Хајдучија Херцеговаца 1465—1530*), Ослободилачки покрети југословенских народа од XVI века до почетка првог светског рата, (Зборник радова, књига 1), Београд 1976, стр. 11—21.

⁶ Р. Вешовић, *Из доба четовања око Колашина*, Записи, књ. XVI, 1930/2, стр. 102—107; *Мемоари војводе Г. Вуковића*, Војвода Миљан Вуков и Васојевићи, Цетиње 1932, 25—33.

⁷ Р. Вешовић, *Четовање према Плаву, Гусињу и Ругови*, Записи, књ. VI, 1930/3, 165—166; Чедо Вуковић, *Путописци о „Кому-цару планина“*, Токови, св. 3, бр. 1—2 за 1973. (Иванград), стр. 104. Упореди: Војвода Гавро Вуковић, *Војвода Миљан Вуков и Васојевићи*, Цетиње 1932, стр. 21, 23—25; МЦ, АО, књаз Данило 1858, књаз Данило — адмиралу Ж. Гравијеру, 9. VIII 1958.

⁸ Видјети: *Вукова преписка VII*, 382; Владимир Ђоровић, *Из дневника Прокотија Чокорића*, Гл. Земаљског музеја у Сарајеву XXV/1913, стр. 200; Архив внешнеј политики Русији (даље: АВПР), ГА-723, Петковић — амбасадору у Цариграду, 6. фебруара (ст. календар) 1861. Војвода Гавро Вуковић у својим мемоарима такође говори о нападима васојевићких чета на Бихор 1857. (Г. Вуковић, *Војвода Миљан Вуков и Васојевићи*, 21), а Рад. Вешовић спомиње да су устаничке чете из Г. Полимља извршиле напад на бихорска села у јесен 1859. године (Рад. Вешовић, *Племе Васојевићи*, стр. 298—299). Упореди: Сретен Вукосављевић, *Историја селачког друштва I*, Београд 1953, стр. 51—53.

повезивале и удруживале, и тако заједнички продируле дубоко у турске земље. Стизале су до Сарајева, четовале по Шумадији, по Косову, па чак и до Софије, нарочито у XVIII и првој половини XIX вијека. Продирући дубоко у турску територију, црногорске чете су се тамо мијешале с домаћим хајдучким дружинама и упрожавале безбједност читавих области Турске. Ипак, чете из Васојевића највише су четовале нападајући колашинске Турке и феудалце Плава и Гусиња, а упадале су често и у Бихор, у околину Бијелог Поља, прелазиле преко Пештери и Старог Влаха у Шумадију, гдје су такође убијале и пљачкале турске феудалце, спахије, трговце и харачлије, али при томе нијесу штедјеле ни српски живаљ.

* * *

Сређином XIX вијека постепено је добијао превагу ослободилачки карактер четовања и у Горњем Полимљу. На то су имали одлучујући утицај нови ослободилачки покрети, који су од педесетих година XIX вијека усмјеравали четовање и хајдучију према националним и револуционарним покретима које инспирише и води Црна Гора за истискивање турске власти и разбијање феудалних односа у Горњем Полимљу и другим областима на сјеверу и према Херцеговини. Р. Вешовић је доста добро запазио ту везу и утицаје између четовања и ослободилачких покрета на овом простору. У вези с тим он каже:

„Нове покрете овдје изазивају ратовања Ц. Горе са Турском 1853—4, 1858 одједи Вукаловићева устанка, ратовања 1862. године, Херцеговачки устанак 1875, ратови 1876—7 и 1879, а највише позиви горњих Васојевића на заједничку борбу. Доњи Васојевићи као и сви другоплеменици у томе крају (око Берана) исто као Велика и Шекулар устајали су листом, стварали чете, доцније читаве батаљоне, заједно са Васојевићима у црногорској граници скоро у свим њиховим бојевима овога времена против Турака“.⁹

Четовање у Горњем Полимљу, дакле, није престајало ни после протезања црногорске државне организације на дио ове области. Оно је разграничењем између Црне Горе и Турске (1859), за вријеме владавине књаза Данила, званично било забрањено — ради избјегавања нереда и инцидената са околним, турским властима. То је учинило да су хајдучија и четовање традиционалног типа, чији је циљ добрим дијелом био пљачка и отимање имовине од турских поданика, опочели да опадају од краја педесетих година, јер су црногорски државни органи контролисали

⁹ Р. Вешовић, *Четовање према Плаву — Гусињу и Ругови*, Записи, књ. VI, 1938/3, 162—167.

оне који су се раније одавали овом послу, забрањујући повремено црногорским поданицима прелазак на турску територију и четовање по њој. Ове мјере књаза Данила, а затим и његовог наследника књаза Николе, лишавале су горњовасојевићко селаштво, нарочито оно из матице племена Лијеве Ријеке — једног врло важног извора средстава за прехрану и животну егзистенцију. Због тога се становништво горњих Васојевића тешко мирило са строгим књажевим наредбама које су забрањивале четовање на граници и упадање на турску територију. Извори потврђују да је књаз Данило у борби за међународно признање Црне Горе чинио огромне напоре да стане на крај четовању и у његовој првобитној форми, како би спријечио све граничне сукобе, до којих је често долазило и због упада црногорских чета на турску територију ради плијена и освете.¹⁰ Први одјек строгих књажевих мјера о забрани четовања и подизања хајдучких дружина из црногорске ранице стигао је у Васојевиће, по свему судећи, у прољеће 1854. године. Тада је и дробњачки војвода Новица Церовић, који је из Манастира Мораче руководио ослободилачким покретима на овој страни, објавио строгу наредбу младот и енергичног црногорског владара свим подручним капетанима Мораче и Ускока о забрани четовања и пљачкања у Херцеговини, око Колашина и дубље по турској земљи. Вјероватно је у то исто вријеме и капетан Миљан Вуков, који је четрдесетих година и сам водио чете према Ругови, Плаву и Гусињу и Бихору, био принуђен да обзнани строгу наредбу свог побратима књаза Данила својим Љеворечанима и другим васојевићким хајдучима, који су и у оно доба крстарили око Плава и Гусиња, према Ругови, Рожајама, Бихору и другим крајевима Новопазарског Санџака, нападајући аге и бегове и друге силнике и турске зулумчаре,¹¹ али истовремено и плијенећи стоку и пљачкајући другу имовину незаштићеног муслиманског, па и хришћанског живља. Био је то важан преокрет, којим се хтио измијенити карактер дотадашњег хајдучког покрета и четовања на сјевероисточним границама Црне Горе. У Горњем Полимљу, тдје су се тек стварали услови за завођење државних органа власти, строге књажеве наредбе требало је да унесу више реда, јер су горњовасојевићке хајдучке чете понекад вршиле насиља и над српским становништвом. Више извора потврђује колико су те чете доприносиле стварању једног анархичног стања и безакоња на овом простору. Али и поред строгих наредби које су стизале са Цетиња и стављања до знања да ће изгубити главу они који буду уска-

¹⁰ П. А. Ровинскиј, *Черногорија*, том II, чат. 2, С-Петербург 1901, 94; др Борђије-Ђоко Пејовић, *Исељавање Црногораца*, Титоград 1962, 167.

¹¹ Упореди: Д. Вуксан, *Књаз Данило 1854*; Гавро Вуковић, *Војвода Миљан Вуков и Васојевићи*, 9—11; Р. Вешовић, *Четовање према Плаву — Гусињу и Ругови*, 162—163.

кали на турску територију, четовање се, додуше, рјеђе настављало и по Херцеговини,¹² пљачкани су трговци из Рисна, Будве и Дубровника¹³ и других приморских градова. У 1856. години забијежено је више упада црногорских чета у турска села у околини Никшића, што се правдало глађу која је била последица велике суше и неродице.¹⁴ Са дотјеривањем плијена са турске територије у Црну Гору се настављало и у 1857. и наредних година.¹⁵ Истина, црногорске власти су повремено кажњавале људе који су четовали пљачке ради, али ову појаву није било могућно брзо пресећи.

Четовање и плијењење колашинских Турака није престајало ни послвије обнародовања стројих наредби о његовој забрани од стране црногорског књаза. Тако — и послвије битке на Граховцу — Васојевићи, Морачани, Ровчани и Ускоци настављају да четују око Колашина, задобијајући велики плијен од турских поданика. Али и колашински Турци имају своје организоване пљачкашке чете и дружине са којима упадају у околна црногорска села и катуне, убијајући људе и плијенећи њихова стада. Таква једна пљачкашка чета колашинских Турака убила је 1858. године Ђоска Вукова Вешовића, брата војводе Миљана Вукова, у Ксмовима, на територији за коју се држало да је црногорска. То убиство послужило је као повод војводи Миљану Вукову да са Васојевићима, Братсножићима, уз помоћ Куча, Ровчана, Морачана, Језераца и Дробњака, које је предводио војвода Новица Церовић, 20. јула (2. августа) 1858. године, изврши напад и разори град Колашин, сатре околна муслиманска села и задобије велики плијен.¹⁶ Међутим, књаз Данило, без чијег је знања извршен напад на Колашин, у жељи да сачува свој владарски ауторитет у земљи и пред великим силама, одлучно је реаговао на овај самовољни поступак војводе Миљана Вукова и Новице Церовића, позвавши их на одговорност. За црногорског владара била је то прилика да покаже и пред јавношћу своје земље и пред владама европских сила које су разматрале проблем дефинисања црногорско-турских граница, да је кадар и одлучан да обузда самовољу Црногораца, да је у стању и да може да рјешава и спречава све парцијалне граничне сукобе с Турцима, примјењујући методе и средства државне принуде као владар неограничене власти. Зато је издао, након колашинске похаре, „најстрожу наредбу на цио народ који је учество-

¹² Вукова преписка VII, 273.

¹³ Србске новине 1855, 4; Вукова преписка VII, 273; В. М. Г. Медаковић, Црна Гора и нека објасњавања о њој, Н. Сад, 1868.

¹⁴ Вукова преписка VII, 292.

Вукова преписка VII, 299.

¹⁶ Д. Вуксан, Књаз Данило, седма година владе, Записи, књ. XVII, 1937, стр. 262; Гавро Вуковић, Војвода Миљан Вуков, 22—25; Р. Вешовић, Четовање око Колашина, 102—107; исти, Четовање према Плаву..., 164.

вао у похари Колашина, да све што није утрошено“, нарочито стоку, врати Колашинцима.¹⁷ Војвода Миљан Вуков, који је био позван на одговорност због самовољног напада на Колашин, последије правдања пред црногорским књазом и европским конзулима у Дубровнику, заједно са осталим црногорским главарима који су учествовали у разарању Колашина, учинио је све да се ригорозна наредба књажева изврши. Тако је као резултат „строге и неумитне“ књажеве наредбе највећи дио плијена враћен опљачканом живљу Колашина и његове околине.¹⁸ Тако се први пут десило да су Васојевићи и остали Брђани морали да непријатељској страни врате плијен задобијен у једном војничком походу на турску територију. Ова строга мјера упозорила је све четобаше, као и црногорске пограничне органе власти, а прије свега оне успостављене на територији Горњег Полимља, односно Лијеве Ријеке, да је централна власт ријешена да прогони све оне који живе пљачкашким животом.

Војвода Миљан Вуков, као врховни војни, управни и судски функционер у Васојевићкој нахији и црногорски сенатор, чинио је сада све да се последије колашинског догађаја ограничи четовање и хајдучија преко границе. Истина, у томе је наилазио на доста тешкоћа и отпора, јер није било лако одвићи људе од пљачке и четовања по турској територији, које је кроз вјекове чинило врло важан извор прихода сељака овога краја, као и опште сточара црногорских Брда. Сузбијање пљачкашке форме четовања и хајдучије, о чему се „читало по јувијету“, представљало је у оно вријеме значајан допринос уторној борби Црне Горе да прошири своје границе, стварало је услове за међународно признање црногорске државе. Све до разграничења с Турском (1859) и међународног признања Црне Горе, немири и сукоби на овој страни и према Херцеговини објашњавани су и чиницом да није била повучена и призната граница између Црне Горе и Турске. Сукоби су настајали не само због свете неге и око права обрађивања земље, нарочито оне плодније, око коришћења пашњака и планина. Више вјекова су Васојевићи, Шекларци, Величани и Ашани били принуђени да са сјеверно-албанским и другим племенима воде борбе, па и праве битке око пашњака и планина. Успостављање државне власти у Горњем Полимљу, прије разграничења између Црне Горе и Турске, само привремено је омогућило жориштење једног броја планина и пашњака становништву овога краја. Међутим, последије повлачења границе, како је двије трећине Горњег Полимља и даље остало под суверенитетом султана, четовање и хајдучија су се наставили, постајући тако саставни дио даљих напора народа овог краја у организованој борби за ослобођење од турске власти.

¹⁷ Г. Вуковић, н. дј., 25; Марко Цемовић, *Мемоари*, Историјски институт, Титоград, стр. 554—566.

¹⁸ Г. Вуковић, н. дј., стр. 25—26.

II

Црногорско-турским разграничењем (1859) православни свијет у Горњем Полимљу није добио задовољење. Граница је била неправедно повучена, подијеливши један етнички и историјски јединствен простор између двије земље, чиме је још више дирнуто у осјетљивост становништва, које је крварило тако дуго да би ушло у састав своје матице — Црне Горе. Међународна комисија је Црној Гори оставила само једну трећину ослобођеног простора ове области (горње Васојевиће), док су остале двије трећине и даље остале у саставу Турске.

Тако неправедно повучена граница није призната од црногорског, односно српског живља у овој области. Због тога становништво наставља и почетком шездесетих година да води ослободилачку борбу са ослоном на Црну Гору. Уочи црногорско-турског рата 1862. четовање се у овој области знатно проширило, ојачало. Чете из овога краја повезују се са хајдучким дружинама из источне Херцеговине и заједнички изводе поједине акције. У 1861. години изведен је један од највећих подвига четовања на овој страни. Наиме, тада је један васојевићки одред од 260 бораца успио силом оружја да прокрчи пут преко турске територије, да се пробије преко Бихора, Пештери и Сјенице до српске границе на Јавору и упадне у Србију ради обављања важних политичких задатака у корист Црне Горе која се припремала за рат. Тајним хајдучким путем, који је водио преко Бихора, Корита и Пештери, повезујући Горње Полимље са Србијом, одвијао се у оно вријеме важан дио саобраћаја између Црне Горе и Србије. Хајдучке чете и дружине пратиле су на том тешком путу прве ђаке до српске границе, поједине трговце, политичке и националне раднике, а шездесетих година и специјалне курире који су одржавали везу између Београда и Цетиња. Тако су четовање и хајдучија и у оно доба, нарочито у доњим Васојевићима, добили пуни замах, али сада са наглашењим ослободилачким карактером. Усмјеравано од стране црногорских органа власти из горњих Васојевића и Цетиња, као центра руковођења ослободилачким покретом, четовање у Горњем Полимљу све до завршетка црногорско-турског рата (1862) представљало је важан елемент ослободилачке борбе угњетених маса, било је израз њихове тежње да се револуционарним путем ослободе феудалних окова и националног угњетавања. Почетком шездесетих година тешко је било различити хајдучију од кретања организованих устаничких одреда у овом крају. Чете Велике, Шекулара, Полице и других периферних крајева Горњег Полимља биле су стално у акцији, штитиле су села и планине од турских упада и налета пљачкашких турских дружина из околине. Много је бораца ових дружина погинуло бранећи овај простор од упада разних дружина и башибозучких снага које су насртале на ослобођену територију. Из једног до-

кумента из тог времена види се да је у периоду 1852—1862. године погинуло 17 хајдука, бораца поличких чета и дружина у одбрани Полице или у походима на сусједни Бихор и друге крајеве Новопазарског Санџака. Не мање жртава пало је према Ругови, Плаву и Гусињу, затим према Колашину и на граници између доњих Васојевића и бјелопољског кадилука.¹⁹

Послије закључења мировног уговора између Црне Горе и Турске 1862. године, па до краја шездестих година, четовање и хајдучија у овој области опадају. Чете које су се тада формирале углавном су изводиле осветничке акције, њихова борба је имала претежно ослободилачки карактер. Ипак, све до устанка 1875. године хајдучија као друштвена појава није могла бити очишћена од пљачкашког традиционалног начина живота, и у годинама пред источну кризу, па и у самој кризи 1875—1878. године, хајдучија се преплитала са друмским разбојништвом и повремено имала карактер пљачкашке привреде помијешане са социјалним отпором и национално-политичком борбом чији је она такође била израз.

*

Црна Гора је послије склапања мира са Турском (1862) настојала да води мирољубиву политику. Од ратоборне Црне Горе Турска је, по ријечима књаза Николе, добила „најуљуднијег суједа“. Црногорском владару је било стало да се очува мир на црногорско-турској граници на овој страни, па је издавао строге наредбе којима је забрањивао четовање, а прекршиоци, хајдуци, црногорски поданици, су узимани на одговорност. Нарочито је било забрањено подизање чета и хајдучких дружина са територије горњих Васојевића, како би се избјегли гранични сукоби и инциденти са околним турским властима. „Преобраћај Црне Горе, који се у правоме смислу зачео владом бесмртнога књаза Данила, одмах у првијем годинама владе књаза Николе успио је до тога, да се Црна Гора могла успоредити са сваком државом, гдје закон има безусловну власт. И веће и старије државе и са друкчијом прошлости, могле би се поносити редом и сигурношћу, која је завладала у Црној Гори... Свакидање крваве

¹⁹ Никола I Петровић Његош, *Цјелокупна дјела*, књига пета, Мемоари, стр. 120 и даље; Душан Вуксан, *Друга година владе краља Николе*, Записи XIX (1938), 4, стр. 200—211; 5, стр. 257—267; Р. Вешовић, *Прелазак триста Васојевића у Србији 1861*, Записи, књ. III, 1928/6, стр. 321—327; Р. Вешовић, *Племе Васојевићи*, Сарајево 1935, стр. 300—303; Војвода Гавро Вуковић, *Војвода Миљан Вуков и Васојевићи*, 29—30; Б. Павићевић, *Црна Гора у рату 1862. године*, Београд 1963, стр. 139, 163 и даље; Историјски институт Титовград, фасцикла 84, Мемоари сердара Рада Турова Пламенца; ИИТ, Мемоари Сима Поповића, књ. III, 1. 133—135.

задјевнице с Турцима, које су до Ријечкога мира постојале сасвијем су престале.²⁰ Заиста се може рећи да је овакво стање владало на црногорско-турској граници првих година послеје закључења Ријечког мира са Турском.²¹ Међутим како су у Турској и даље остале несређене унутрашње прилике: „Турци су тјерали свој стари посао разузданост је на свакој страни“²² пише у мемоарима књаз Никола. Настављена су убиства силеџијства, отимачине и пљачке Црногораца и Срба у готово свим скољним турским крајевима. Ти непрестани зулуми, наравно, условљавали су одметање људи у шуме и поновно одавање четовању и хајдучији,²³ нарочито од краја шездесетих година па све до сељачког устанка 1875. године, који је добио масовне размјере и у Горњем Полимљу. Дакле, турски систем владавине био је главни узрок за репродуковање хајдучије и у другој половини XIX вијека.

Упоредо са утврђивањем границе кроз Васојевиће, тј. изградњом караула, фортифика и увођења у њих сталних турских војних посада, кордуна (граничара), појачавао се притисак над хришћанским становништвом турског дијела Горњег Полимља. Због тога долази до новог одметања виђенијих људи у шуме и одавања такозваном националном четовању, односно једној новој и вишој форми хајдучије, искључиво ослободилачког смјера. Узрок одметању појединих људи, у првом реду виђенијих и народних првака, на које су Турци од краја шездесетих година, због комешања у народу, све више моћрили, био је у погоршавању политичког и социјалног положаја становништва, као и у покушају турских власти да се ослободе неких истакнутих првака који су врло смјело заступали народ у мјесним меџлисима у Беранама и Гусињу и пред другим турским органима власти. Тако су, на примјер, турске власти у Беранама посебно нерадо гледале на држање врло утицајног попа Јосифа Поповића, капетана из доба владавине књазана Данила и једног од истакнутих организатора ослободилачке борбе у овој области, затим

²⁰ Никола I, *Мемоари*, Цетиње 1869, стр. 120 и даље.

²¹ В. Богишић каже: „Од мира са Турцима 1862. године нема углавном четовања између Црне Горе и Турске“. (Др Нико Мартиновић, *Валтазар Богишић I*, историја кодификације црногорског имовинског права, Цетиње 1958, стр. 141).

²² Никола I, *Мемоари*, стр. 120.

²³ Још је Вук Караџић, говорећи о хајдучији, писао: „Турско владање и суд и његово поступање с рајом, највећи су узрок што у Србији као и у Босни и Херцеговини, као и свој Турској има много хајдука“. (Вук Караџић, *Први и други српски устанак*, Београд 1972, 37).

Мира Дедовића, Лабуца Рмуша и других народних главара који су се и даље држали Црне Горе и као чланови меџлиса или њихови помоћници искрено се заузимали пред турским властима за правичнија рјешења и одлуке у судским и управним споровима, гдје су се рјешавала питања Црногораца односно хришћана. Поготову енергични став попа Јосифа и његов велики ауторитет у народу изазивао је Турке, односно аге и бегове, те су смишљали планове како да га се ослободе. Турске власти у Беранама и Гусињу су жељеле при томе да се лише и других енергичних народних представника у доњим Васојевићима. Тако су 1865. године интернирали, односно отјерали у сургун девет истакнутих првака, четобаша, из Велике, са њиховим породицама, у Босни²⁴, од којих су четворица оставили своје кости у казаматима Сјенице и Сарајева. Залагање народних првака за равноправност хришћана на суду и уопште пред турским властима наилазило је на супротставање не само турских власти и појединих функционера него и обичног муслиманског свијета, који никако није могао да допусти изједначење са припадницима друге вјере, хришћанима. Како су Турци имали обавјештења да се доњовасојевићки главари преко војводе Миљана Вукова и других државних црногорских функционера у Горњим Васојевићима, потајно чврсто држе књаза Николе и слушају његову ријеч више него султанову, у свима њима гледали су подстрекаче буна и потенцијалне вође у евентуалном устанку. Доњовасојевићки главари су се одважно држали према Турцима. Није био риједак случај да поједини чак и запријете Турцима да ће народ своја права бранити оружјем, а учесталији инциденти и убиства људи заиста су давали повода и били узрок да се појави знатно више одметника и хајдука у овој области, нарочито од почетка седамдесетих година.

Плашећи се буна и организованог народног отпора, мјесне власти се нијесу одлучивале на јавно уклањање борбених народних главара, нијесу прибјегавале јавним осудама и убиствима одважних појединаца. Биле су свјесне тога да би им отворено уклањање народних главара донијело више штете него користи, јер би их учинило одговорним и централној власти која није жељела нове заплете са Црном Гором, будући да је Porta била свјесна да у заграничним крајевима постоји веома велики црногорски уплив на православно становништво и да је довољно само зрно барута па да се појави велика устанничка ватра. Из тих разлога турске власти су опрезно наступале, њени представници лукаво су смишљали, припремали и изводили насилно уклањање појединих првака, остављајући тако у народу утисак да су ти појединци подлегли природној смрти. Таквим перфидним лукавством смакнут је и најутицајнији и најугледнији првак овога

²⁴ АВПР, Глав. арх. ВА2, Сарајево 1866. г., док. 809, 63 и 629.

краја поп Јосиф, по свему судећи отрован „шербетом“ за вријеме једне званичне сједељке код беранског кајмакама. Исте је ноћи и његов блиски сарадник Лабуд Рмуш такође отрован овим пићем, али је „претекао“²⁵. У народу се о овом турском злочину много говорило, мада су представници турских власти оспоравали уморство попа Јосифа. Овај злочин, над тако угледним прваком Горњег Полимља, изазвао је доста узнемирења у народу. Одмах последије тога неки прваци, међу којима и Панто Цемов, Васо Саичић и други, махом млађи и запажени по својој борбености, одокачу у шуме и планине. Отпочело је четовање, које се разликовало како по начину организовања тако и по задацима и форми борбе од оног ранијег хајдучког. Наиме, одметнути народни прваци и виђенији људи ускрали су у Горње Васојевиће, односно на територију Црне Горе, склањали се онамо код својих рођака и племеника, а затим се враћали на турску територију и светили се зулумћарима. Прелазили су они на црногорску територију, углавном, уз знање и сагласност црногорских органа власти, прије свега граничних капетана и Началства на Андријевици. Појединци су ишли чак и дубље у унутрашњост Црне Горе, повезујући се при томе са црногорским државним функционерима, водећи разговоре о предстојећим политичким догађајима, сазнавали су новости од ширег политичког значаја и припремали се за вођење ослободилачке борбе. При том су се доњовасојевићки прваци упознавали са државном организацијом у Црној Гори, њеним функционисањем и цјелокупним друштвеним животом. У годинама прије почетка устанка 1875. све више људи из турског дијела Горњег Полимља прелази границу и затим се из Црне Горе поново илегално враћа на турску територију. Чинили су то доста организовано, храбрећи народ и припремајући га за предстојеће ослободилачке акције. То одметање виђенијих људи, углавном народних првака довело је до новог типа четовања, које Марко Цемовић као савременик назива „тајно главарско четовање“.²⁶ У ствари, то није било четовање у оном ранијем значењу, већ више тајно састајање главара, њихово повремено прелажење у Горње Васојевиће, повезивање и договарање са војводом Миљаном Вуковим, капетанима и другим функционерима локалних органа црногорске власти, при чему се расправљало о политичком и националном раду, о начину припремања заграничног становништва за устанак, организовању ослободилачке борбе против Турака и слично. Мада су се тајно скупљали, ови људи нијесу ишли на то да стварају чете класичног типа и да четују онако као што се то чинило

²⁵ Радоје Кастратовић је забиљежио од старинаца у Шекулару да је и Лабуд Рмуш отрован, „сипали му отров у кафу“. (Р. Кастратовић, *Шекулар и Шекуларци у народној причи и традицији*, Цетиње 1966, стр. 38). Међутим, ово казивање није тачно, јер је заиста Ј. Рмуш остао жив. односно „претекао“. (М. Цемовић, *Мемоари*, 514).

²⁶ М. Цемовић, *Мемоари*, 515.

раније. За њихове преласке и ускакање у Црну Гору није знао ни народ који су представљали, а особито се морало све држати у строгој тајности од турских власти, од заплита и кордуна. Једино су припадници тих тајних чета, главари, знали зборно мјесто тајног састајања — било у шуми и планини или, ако је оно било одређено преко границе, на територији Црне Горе. О договореним пословима и задацима строго се ћутало, све је чувано у тајности, чак ни чланови главарских породица нијесу били упућени у овај рад. Тако је стварана својеврсна мрежа тајних главарских дружина, чета, на чијим су састанцима постижани договори о томе како да се поступа са овим или оним представником турске власти, о оветама убијених Црногораца и Срба, осуђивани су на ликвидацију силници, зулумџари, а турска власт због строге конспиративности њиховог рада, по правилу, није успијевала да открије и пронађе организаторе акција ових чета. У оквиру ових тајних главарских чета, разумије се, прављени су и планови о покретању народа на устанак, разрађивана тактика будућих устаничких акција, утврђивана организација устаничких чета, договарало се о свему што је водило организованим припремама за устанак. Да би заварали трагове пред турским властима, поједини главари, у првом реду они најистакнутији, директно су са таквих тајних четних договора и састанака које су ноћу одржали са представницима из Црне Горе, па чак и онда када су се састајали на црногорској територији — журили да сађу у Беране и да се појаве на јавном мјесту како би се показали пред Турцима. Тако су радили главари Доњих Васојевића, свакако по савјету званичних кругова Црне Горе, а Турци су живјели у увјерењу да је стање мирно, јер: ако мирују главари, односно ако су они ту, пред њиховим очима, и у народу је све мирно, не спрема се никаква буна.

Радећи строго конспиративно, тајно, народни прваци: Васо Саићић из Враницке, Панто Цемов, Урош Ушгилаљ и Иван Делевић из Буча, Миро Дедовић, Радоје Ђукић, са Полице, поп Василије Дашић, Лабуд Рмуш, Радојко Булић из Шекулара, Радосав Јелин из Горњих Села, поп Јанићије Бојовић, Боле Лабан, Јован Мијовић, из Полимља, Раде и Трако Микић из Велике и многи други, почетком седамдесетих година, вршили су тајне припреме за покретање борбе за сламање турске власти. Поред ових сељачких вођа на подизању борбеног расположења и буђење националне свијести дјеловали су својим радом и селски попови, оних неколико учитеља, понеки српски трговац, као и хајдучке харамбаше. Сви се они међусобно договарају, тајно састају, држе сталне везе са људима из Црне Горе, а повремено по неки и са људима из Србије, па и званичним влас-

тима ове посљедње.²⁷ Мање-више сви ови народни прваци тако раде све до почетка устанка у љето 1875. године. На њихов миг хајдуци су уклањали поједине зулумџаре и носиоце насиља у овом крају, што је турске власти опомињало да се клоне насиља над хришћанским живљем.

*

Књаз Никола, добро обавјештаван о политичким приликама и тешком положају заграничног становништва, појачавао је националну пропаганду и активност, позивао народне прваке по тајно к себи и именовао главаре из млађег нараштаја, дијелећи им звања и чинове, бринуо се да се сачува свијест о организацији црногорске државне власти из педесетих и почетком шездесетих година, развије осјећање о припадности народној војсци („крстоносна“), коју је засновао књаз Данило, — а све са циљем да се у датом моменту послужи тим формама у вођењу шире ослободилачке акције против Турске. Истовремено црногорски владар је горњополимске главаре, као што је то чинио и са оним у Херцеговини, савјетовао да се мудро држе пред турским властима, слао им је поруке да се не истрчавају, да чекају повољно вријеме и прави политички тренутак за устанак. Такве поруке упућивао је, углавном, преко војводе и сенатора Миљана Вукова, који је као члан Сената све до 1874. године, до реорганизације државне управе у Црној Гори и до погуне Сената новим члановима, сваког другог мјесеца ишао на Цетиње²⁸, цдје је учествовао у вођењу државних послова, суђењу и рјешавању других важних државних питања, и имао могућности да се често сретга са књазом Николом. Обично, послуге сваког повратка са Цетиња у Васојевићку нахију, примао је војвода

²⁷ Везе са Србијом су одржавали појединци. У 1867. години Београд је посјетио поп Василије из Шекулара са још петорицом првака из турског дијела Горњег Полимља. Том приликом их је примио И. Гарашанин и дао им упутства за припремање народа на устанак. (ДА, ССИП, ПО 1867. Атанасије Николић: „Опис радње по предмету општег споразумљења за устанак и сједињење“). Везе са Београдом одржавали су редовно и многи други људи из Г. Полимља. Четовође Арсеније Вукићевић, Радоје Плавшић-Ђуришић, народни прваци Дедовићи, Ђукићи, Поповићи, Трифуновићи, Бабовићи, Кастратовићи, Боричићи, Тодоровићи, Ђурипићи и други главари из беранскога краја помињу се и у архивским папирима у Београду, нарочито они који су преводили ћаке или одржавали контакте са званичним људима из Београда. Са Полице до српске границе на Јавору стизало се за мање од 15 сати хода. (Видјети: Р. Вешовић, *Племе Васојевићи*, 264, 274; М. Ђ. Милићевић, *Нешто о Васојевићима*; М. Лутовац, *Иванградска (беранска) котлина*, стр. 99—103, исти, *Бихор и Корита*, Београд, 196. и др.).

²⁸ Никола I, *Мемоари*, 109—110; Г. Вуковић, *Војвода Миљан Вуков и Васојевићи*, 43.

Миљан (разумије се, тајно) главаре и виђеније људе са турске територије, преносио им књажеве поруке, упознавао их са новим политичким догађајима и приликама не само у Црној Гори него и шире, у Европи. Наравно, војвода Миљан је објашњавао и тумачио политичка кретања онако и онолико колико је и он сам могао да их разумије и схвати. Послије таквих састанака прваци би се, опет тајно, преко пранице враћали и ненаметљиво ширили вијести у народу о ономе што су чули од васојевићког војводе и његових сарадника, али су поред тога и сами додавали по нешто, дајући тако одушка својој машти, надањима у скоро ослобођење, популаришући у свакој прилици књаза Николу и упирући наде у Црну Гору као своју заштитницу. Такви договори и састанци, информисање и ширење политичких вијести заиста су допринесли популаризацији владајуће куће Петровића, а народу уливали наду да ће уз помоћ Црне Горе остварити национално ослобођење и рјешење аграрног питања.

*

Са заоштравањем класних, националних и вјерских супротности, крајем шездесетих и почетком седамдесетих година у Горњем Полимљу је поново прилично оживјела и хајдучија као вид отпора и борбе против Турака, која је у овом крају имала сасвим дугу традицију. Раније смо истакли како су се хајдучке чете из Васојевића дизале још у XVIII вијеку, упадале у околне турске крајеве, водиле борбе ради освете, али и ради пљачке стоке и друге имовине. Карактер те хајдучије, која се формирала у Брдима, односно горњим Васојевићима, укратко смо већ обрадили. Истакли смо да је она и у раније доба имала добрим дијелом пљачкашки карактер, јер је хајдуковање за појединце и онда било готово једино занимање²⁹.

Хајдучија, која се традиционално репродуковала у племенима Брда, Херцеговине, Горњег Полимља и Затарја, сада је, међутим, постајала организованија, више усмјерена на уклањање турских зулумћара и насилника, али узпредно се долазило и до имовинске користи путем пљачке. Ипак, циљ појединих хајдучких чета и даље остаје „шићар тј. добит, богаћење на рачун непријатеља, а убијање служило је само као средство за постигнуће тога циља и у исто време као згодна прилика да човек покаже умешност и храброст“.³⁰ У Васојевићима тип таквог хај-

²⁹ „Четовање тако је дубоко“ — пише Ровински — „било обузело црногорски народни живот да је постало било обично занимање као и друга занимања, која се врше по годишњим добима“. П. А. Ровинскиј, *Черногорија*, т. II, част II, стр. 52—53.)

³⁰ Исто, стр. 55.

дуковања егзистирао је, истина, много мање, и после је 1878. године, па се такви хајдучи у документима називају „качкинима“.³¹ Павле Ровински такве хајдуке је разложно називао разбојницима и лоповима. Разбојници су били према Турцима и муслиманском живљу, али су се понашали као лупежи и у односу на црногорски и српски живаљ, што показују судска и друга документа обласне управе на Андријевици из осамдесетих година. О сличним разбојничтвима има података и у преписци између босанског валије и црногорског књаза Николе.³²

Ипак, хајдучија и четовање шездесетих и седамдесетих година у Горњем Полимљу политички су били знатно више усмјерени него што се до сада мислило. Четовање је постало значајан фактор ширења идеја о неопходности ослободилачке борбе, јављало се и добрим дијелом као заштитник упроженог становништва и у Полимљу и Потарју. Хајдучке чете су понекад залазиле дубоко на турску територију изван Васојевића и са знањем локалних државних функционера, капетана и других официра народне војске, али су се најчешће формирале и дизале по сопственој иницијативи, четујући око Плава и Гусиња, пребацијући се у планине према Ругови, упадајући у Бихор и околину Рожаја, гдје су крстариле убијајући и пљачкајући не само силнике и зулумћаре него и обичне муслиманске чобане, а дешавало се понекад да опљачкају и по које стадо српских сточара. Хајдучке дружине су у годинама пред источну кризу бивале све веће, јер су се поједини сељаци, чивчије, све чешће сукобљавали с агама и беговима, па и представницима мјесних турских власти, и због тога су били принуђени да одлазе у шуму. Према неким вијестима, у Горњем Полимљу је у оно вријеме било више таквих хајдучких дружина које су крстариле по селима, пружајући народу повремено заштиту од појединих турских насилника, самовољних феудалаца и кордунских патрола. Међутим, по савјетима народних главара и порукама које су редовно долазиле из Црне Горе, чете су се често из политичких разлога склањале испред турских потјерних патрола, а нападале су на Турке само када се то заиста морало. Народ је хајдуке добро примао, јер су га у случају насртљивости ага и бегова, зловљања од стране заптија и турских чиновника, могли узети у заштиту. Избјегавајући сукобе са „царским“ Турцима, чиновницима, окупљачима десетине и других пореза, дешавало се да је исти домаћин једновремено гостио и Турке и хајдуке, дијелећи им храну из истога котла или карлице: Турцима у кући, а

³¹ У једном извјештају Началства Васојевићке нахије у Андријевици, упућеном Сенату на Цетињу, од 27. септембра 1874. године, каже се да је у капетанији војводе Лакића Војводића убијен „качкин“ Андрија Петровић-Пећанин (Сенат 1874, док. 272). Овај „качкин“ је хајдуковао у дружини харамбаше Арсенија Вукићевића.

³² Документа из епохе књаза Николе (1870—1875), Историјски институт СР Црне Горе Титоград (преведена документа са француског).

хајдуцима у стаји, чобанској колиби, поред куће или у оближњој шуми. Такве појаве су у оно вријеме биле запажене и у Пиви и другим областима поред црногорске границе.³³ Слично је народ прихватао хајдуке и у Горњем Полимљу.

Најзапаженији хајдучки харамбаша из онога времена био је Арсеније Вукићевић, са Полице, из Доњих Васојевића. Његова хајдучка дружина била је врло покретљива, крстарила је читавим полимским крајем, а често је продирала дубоко у унутрашњост Новопазарског Сандака³⁴. Из оног времена у Горњем Полимљу су били запажени и ове четовође и хајдуци: Станиша Вуковић, Сајо Сајичић, Пуниша и Батрић Дедовићи, Милутин Бабовић, Радоје Ђукић, Радоје Плавшић, Божо Старовлах-Ђуришић, Милун Фемић, Милош Бабовић и други.³⁵ Посебне хајдучке чете подизале су се из Велике и Полимља и четовале према Плаву, Гусињу и Ругови. И Шекулар је имао своје чете, односно хајдучке дружине, које су највише штитиле чобане и племенске границе од упада Руговаца, крстарећи од планине Мокре до Цмиљевице. Захваљујући овим шекуларским четовањима, сточари Шекулара, Роваца и Калудре успијевали су бар повремено да користе планине Мокру, Капе, Ријеку Шекуларску, и друге пашњаке које су им често преотимали Руговци и Клименте из горње Албаније и околине Гусиња³⁶. И нека села на ободу беранске нахије имала су своје сталне чете, које су обично крстариле планинама и пружале помоћ сточарима и живљу у катунима, али су повремено упадале и у муслиманска села и катуне око Рожаја и у Бихору. Обично је циљ тих упада

³³ Обрен Благојевић, *Пива*, Београд 1971, 208; Р. Пророковић-Невесињац, *Невесињска buna 1874. године и почетак устанка у Херцеговини 1875. године*, Београд 1905, 40.

³⁴ У чети Арсенија Вукићевића, хајдучког харамбаше који је хајдуковао више од 20 година, било је највише хајдука-осветника. Међу његовом дружином истицали су се јунаштвом и хитрином Јован Машовић, Вукота Стојановић, Андрија Петровић-Пећанац, Станиша Фатић, Бато Губеринић, Никола Вукићевић и други. Међутим, неки од њих се повремено јављају и сами као четовође. Неки од ових хајдука били су из црногорског дијела Васојевића (Јован Машовић, Вукота Стојановић, Станиша Фатић и други). (Др Вешовић, *Четовање према Плаву-Гусињу и Ругови*, 164; исти, *Плење Васојевићи*, 306; Б. Марјановић, *Васојевићки главари*, 121).

³⁵ И међу овим одметницима било је оних који су били са територије Горњих Васојевића. Међу четовођама се истицао Станиша Вуковић, (син Ђока Миљанова, којег су убили колашински турски одметници у Комовима, прије напада војводе Миљана Вукова и војводе Новице Церовића на Колашин 1858). Он је дуго времена четовао по турској територији, вршећи освете над Турцима. У његову дружину, свакако и ради пљачкања, ускакали су и његови рођаци из Лијеве Ријеке, односно са црногорске територије. (Р. Вешовић, *Четовање према Плаву-Гусињу и Ругови*, 164).

³⁶ А. Јовићевић, *Плавогусињска област...*, стр. 427, 559—566; Р. Вешовић, *Четовање према Плаву-Гусињу и Ругови* 164—165; Р. Кастратовић, *Шекулар и Шекуларци*, стр. 76—84).

био пљачка стоке и друге имовине. Нарочито су одметници, хајдуци из политичких села, која су се граничила са Бихором и рожајским крајем, доста често упадали у муслиманска села и катуне, застрашујући и пљачкајући тамошњи живаљ. Али те хајдучке дружине одиграле су и значајну улогу у заштити православног становништва. Нарочито су чете А. Вукићевића и Радоја Плавшића-Ђуришића задвале страх околним Турцима³⁷.

Поједини хајдуци готово су били и професионални водичи за људе који су преко Новопазарског Санцака прелазили у Србију. Они су тајно прелазили преко ове тешко проходне територије, на којој је било не само доста војних и полицијских турских снага већ и муслиманских одметничких дружина, опасних зулумћара и пљачкаша. Ризикујући свој живот, ови хајдуци су предводили поједине повјерљиве људе, ђаке и све оне који су жељели да стигну до Србије. Неки од тих хајдука, нарочито оних са Полице, одржавали су повремено и курирску службу између Горњег Полимља и Србије, обављали разне повјерљиве, националне и пропагандне задатке у име црногорских или србијанских водећих кругова. Најчешће су били заштитници и пратиоци полимских ђака, који су се преко опасног Новопазарског Санцака отискивали у Србију ради школовања. Неки од њих су се толико били извјештали у том послу да су успјешно у току једне ноћи прелазили од Васојевића до српске границе на Јавору, примали ондје поруке, књиге, плате учитељима, пошту школа, или пак друге ствари и преносили то тајно у Горње Полимље. Временом, појединцима је тај посао постао једино занимање, а за тај, врло ризичан рад, добијали су награду од онога коме су пружали заштиту или преносили пошту и обављали друге послове. Такви појединци су добивали награде и од Црне Горе и Србије. Посљедњих деценија прошлог вијека појединци, некадашњи хајдуци ће се уздићи и у запажене националне раднике и борце, као што су били браћа Касратовићи, Милутин Бабовић-Тељ, Петар Азањац и други.

Хајдучија од почетка седамдесетих година прошлог вијека појачала се не само у овом крају него и на читавом простору Затарја и западних дјелова Србије. На читавом овом простору она је одавно имала своје дубоке коријене. П. Мркоњић добро примјећује да планине полимске и потарске нијесу никад биле без хајдука и ускока. У подинама пред устанак 1875—1878. доста јака хајдучка дружина из околине Нове Вароши (бројала је преко 20 хајдука) крстарила је дуж пута Цариград — Сарајево,

³⁷ За Радоја Плавшића Б. Марјановић каже да се четовању био одао још од „пре двадесете године“ и „да се убрзо прочуо по околини“. Он је са својом неустрашивом четом харао по читавом Бихору, Пештери, око Бијелог Поља и даље, — нападао је феудалце — аге и бегове, али није штедио ни муслиманску сиротињу. „Он је бранио своју Полицу сурово као вучица своје вучиће“. (Б. Марјановић, *Васојевићки главари*, 121—122).

нападајући Турке око Сјенице и Новог Пазара. Хајдучке дружине између Таре и Увида, од Дрине до Рашке, између Лима и Ибра, представљале су у оно вријеме страх и трепет за Турке, а нарочито су уливале страх агама и беговима. Понекада су се те хајдучке дружине скупљале и заједнички изводиле веће акције, нападајући чак и већа муслиманска села или се сударајући са већим одредима турске војске. Одметнути у шуму због турског насиља, више из жеље да се свете него да би дошли до пљачке, хајдуци Затарја, Полимља и Старе Србије били су понесени идејом националног ослобођења, па су имали, природно, доста утицаја на ток припрема народа за устанак 1875. године. Затарски хајдуци су још од раније своје акције координирали с акцијама и ослободилачком борбом племена Језера, Шаранаца и Дробњака, односно Горње Мораче, учествујући у њиховој ослободилачкој борби, а пошто је та борба била јединствен процес са ослободилачком борбом Црне Горе, то су се и хајдучке акције и борбе сливале у њ. Повремено су ове хајдучке дружине налазиле склоништа у Црној Гори, избјегавајући тако турским потјерама. Отуда су оне биле носиоци црногорске националне пропаганде у Затарју, шириле је и стварале услове и расположење за ослободилачку борбу у народу. Поједине, пак, дружине из Старе Србије повремено су прелазиле у Кнежевину Србију, одакле су се са новим задацима враћале у свој завичај и шириле националну пропаганду у корист српске владе, и на та начин припремале терен за устанак против Турака.³⁸

III

У Османском царству положај муслиманског сељаштва у правном и друштвеном погледу био је регулисан, а његове обавезе према држави тачно утврђене. Мада у повољнијем положају, и муслимански сељак је у економском погледу доста трпио. Положај муслиманске сељачке популације се погоршавао нарочито од треће деценије XIX вијека. То се запажало на читавом простору европског дијела Османског царства, па, разумије се, и у Скадарском, Херцеговачком, Новопазарском, Призренском и Приштинском пашалуку. Тако због неповољног положаја у лето 1851. године долази до буне муслиманских сељака у Бихору и широкој области Трговишта (Рожаја). Побуна је избила због Портине пореске политике, коју муслимански сељаци нијесу хтјели да прихвате. Побуну је брзо угушила војска сераскера

³⁸ П. Мркоњић, *Средње Полимље и Потарје*, САН, Београд, 276, 327; В. Шалипуровић, *Устанак у западном делу Старе Србије 1875—1878*, Тиготова Ужице 1968, стр. 20—24; Жарко Шћепановић, *Друштвено-економске прилике у Затарју уочи и за вријеме источне кризе 1875—1878*, Историјски записи, књ. XXXI, 1974/1—2, 63—64; и др.

Омер-паше Латаса, али узроци немира тиме нијесу били откљоњени, јер је муслиманско сељаштво и даље економски много трпјело³⁹.

Муслимански сељаци у Порњем Полимљу нијесу били бројни. Они су чинили мањину у односу на сељаке-хришћане. У процесу ослободилачке борбе, као и посебног залагања игумана Мојсија Зечевића, знатан број исламизираних породица у овом крају вратио се у православље. Треба истаћи да су сељаци муслиманске вјере у овом крају, углавном, радили и привређивали у условима као и остали хришћански сељаци. Већином су, дакле, и они били у чивчијском положају, дакле зависни од ага и бегова. Феудалци им нијесу допустили да имају слободну земљу, и поред тога што су прешли у исламску вјеру. Класни интерес је овдје био много важнији и јачи од вјерског, те су аге и бегови исламизирани сељаке и даље задржавали у зависном односу. Када су купили порезе и дажбине, и закупци и бегови и аге прубо су поступали и према муслиманским сељацима, готово исто као и према оним хришћанске вјере. Зато нијесу били ријетки случајеви да су четвртина односно трећина и друге дажбине у Новопазарском Санцаку купљене путем насиља и прогонстава и муслиманских сељака. „Најновније уведене дацције и харачи, који међу турчином и христијанима никакве разлике не чине, наводе се као узрок тегоба“, буна и немира међу муслиманима⁴⁰. Буне и немири муслиманских сељака мање-више карактеришту вријеме послје увођења Танзимата (1839), па све до седамдесетих година XIX вијека. Тако Србске новине констатују да: „Немири међу турском рајом (фукарком) непрестано трају, што више и расту“.⁴¹ Ти немири повремено прерастају у буне које је била принуђена да угушује царска војска. Тако је било и у љето 1851, а слично се догодило у Бихору и Трговишту и у 1855. години. Наиме, те године, због великих фискалних обавеза, захтјева да се плати трећина и служи војска (низам), побунили су се муслимански сељаци Бихора, Пештери и Трговишта (Рожаја). Порта је издала наређење Хуршид-паши да са војском прокрстари Новопазарским Санцаком и да силом оружја смири побуњене муслиманске сељаке и хришћанску рају. Склањајући се пред турском војском, много сељака је те године одбјегло у шуме. Масовно се јавља муслиманска хајдучија у овим крајевима. Хуршид-паша из Бихора, Трговишта и Пештери „довео

³⁹ Фердо Шишић, *Босна и Херцеговина за време везировања Омер-паше Латаса (1850—1852)*, Београд 1938, 372. — Упореди В. Дентон, *Христијани у Турској...*, стр. 68. (Тамо се каже: „Поред свег тога трпи и пати и турски сељак, само у много мањој мери...“). И Трговиште (Рожаје), које је 1847. године изузето из Скадарског и припојено Босанском пашалуку, испољило је непослушност централној власти. (Берислав Гаврановић, *Босна и Херцеговина од 1853—1870*, Сарајево 1956, стр. 76).

⁴⁰ „Србске новине“ од 29. септембра 1843.

⁴¹ Исто.

је у затвор 240 непоправљивих бунџија, све муслимане сем двојице хришћана да их даље пошаље у Цариград и изгна за увек из земље“.⁴²

Но, и поред овако строгих мјера, муслимански сељаци Бихора, Пештери и Рожаја, односно Новопазарског Санџака, нијесу престајали да пружају отпор агама и беговима, односно одбијали су кад под су могли плаћање трећине и других дажбина које су проистицале из реформне политике цариградске владе. Једна муслиманска делегација из Новопазарског Санџака ишла је 1859. године у Цариград да тражи побољшање чивчијског положаја, захтијевала је рјешење аграрног питања, али само за муслимане. Али и поред тога што је била примљена код султана, делегација се вратила без икаквих стварних резултата. Непосредно после тога Порта је Саферском наредбом (1859) озакоњила агама и беговима право на четвртину, односно трећину плодова са земље, те су узроци незадовољстава и муслиманског и хришћанског сељака остали и даље. Сељак, притиснут тешким обавезама и дажбинама, како према установама Османског царства тако и четвртином или трећином, зависно од области, коју је давао али и бегу, из године у годину је сиромашнио. Класни сукоби између сељака, чивчија, и феудалаца — ага и бегова — настављали су се, а то је имало за посљедицу да су, прије свега, Срби напуштали имање и прелазили у слободну Кнежевину Србију, а муслимански сељаци често тражили другог агу или бега за господара. Поједини сељаци и једне и друге професионалности, опет, одавали су се хајдучији, која је царовала на простору између граница Црне Горе и Србије све до велике источне кризе (1875—1878), па чак и касније.⁴³

Предјеле планинског масива Проклетија са варошима Гусињем и Плавом, Ругову, између Горњег Полимља и Метохије, односно Рожаје, Бихор и Пештер све до Старог Влаха и Горњег Колашина, који су окруживали Горње Полимље, односно Васојевиће — насељавали су већином муслимани сточари, али је и у овим крајевима било земљорадника — сопственика земље, ратара и сточара. И једни и други, ратари и сточари, сачињавали су демографску базу муслиманског политичког и професионалног организма који је представљао ослонац Османској империји изван њених војно-административних центара и важних комуникација. И поред чињенице да је сва муслиманска популација у огромној већини била изван структуре феудалне класе и градског реда ерлија, чиновника, турске војске и свештенства, представљала је, поготово повремено, снажан „инстру-

⁴² Василиј Поповић, *Аграрно питање у Босни и турски нереди за време реформног режима Абдул Меџида (1839—1861)*, Београд 1949, стр. 138.

⁴³ Петар Мркоњић, н. дј., 276—277; ДА ССЈП, ПО 1911, F-x, П/6-IV, пов. бр. 355; Вукоман Шалипуровић, н. дј., 20—26; Владимир Ђоровић, *Дипломатска преписка Краљевине Србије*, Београд 1933, 66, 67, 682, 704.

менат у рукама Османског царства за притисак и експлоатацију⁴⁴ хришћанског свијета и у Горњем Полимљу, Потарју и свим другим, Црној Гори сусједним областима, као и на читавом Балканском полуострву.

У крајевима са претежно муслиманском популацијом, који су окружавали Горње Полимље, од средине XIX вијека било је све више муслиманских сељака без земље. Већина тих беземљаша живјела је од наполице, радећи алину или беговску земљу. Наполичара је било прилично у плавогусињском крају, Бихору и Рожајама, као што их је било и по читавој територији Новосазарског Санцака, Херцеговине, Босне, Косова и Метохије, у Албанији, Македонији, Бугарској и неослобођеним крајевима Грчке. Владимир Стојанчевић је на основу обилних извора и литературе показао да социјално-економски положај ових беземљаша није био нимало лак, будући да су као најамна радна снага на имањима феудалаца радили под доста тешким условима. Па и поред тога, положај муслиманских беземљаша био је, донекле, снопљивији од положаја хришћанских сељака, чивчија.⁴⁵ У крајевима, гдје за земљорадњу нијесу били тако повољни географски и економски услови, као у Потарју, Затарју, дијелу Бихора, на Пештери, у рожајском крају и Ругови — сељаци беземљаша, сеоска сиротиња, једним дијелом се одавала „пљачкашкој привреди, заправо хајдучији и пљачкању“. Тако су ови крајеви спадали у ред ових региона „ендемичне муслиманске хајдучије пљачкашког карактера“ какви су били, рецимо, Бихаћ, Босанска крајина, Нови Пазар, Пећ и Призренски санцак, цијела западна Македонија и Пирин планина.⁴⁶ Истина, од средине XIX вијека овакву врсту хајдучије гонили су турски централни органи власти. Мјере за сузбијање ове појаве су предузимали и скадарски, херцеговачки, новопазарски и друге околне паше, а од средине шездесетих подина са више енергичности против хајдучије како хришћанске тако и муслиманске иступала је влада вилајета Босне и Херцеговине, у чији састав је од 1864. године улазила и област Горњег Полимља (казе Беране и Гусиње). Међутим, муслиманска хајдучија је погајно уживала заштиту ага и бегова, а понекада и представника локалних органа турске власти. Феудалци су муслиманске хајдучке друштвене често користили за уцјене, отимачину и пљачку хришћана. Историјски извори из онага времена свједоче о дизању читавих хајдучких пљачкашких похода на земљорадничко-сточарска

⁴⁴ Владимир Стојанчевић, *Јужнословенски народи у Османском царству...*, стр. 380.

⁴⁵ А. Ф. Гилфердинг, *Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији*, Сарајево 1972, стр. 264. Видјети и: Стојанчевић, н. дј., 380—382.

⁴⁶ В. Стојанчевић, н. дј., 383. Упореди: др Ристо Поплазаров, *О свободитељните вооружени борби на македонскиот народ во периодот 1850—1878*, Скопје 1977, 39—53.

хришћанска насеља по старој Србији, Херцеговини, а нарочито у Македонији и Бугарској. Посљедице таквих похода биле су вишеструке: хришћани су убијани, пљачкани и натјеривани на напуштање својих насеља, у бјежање и пресељавање у друге крајеве балканске Турске, или у Србију и Црну Гору (из Херцеговине и заграничних крајева на Тари и Лиму). У појединим крајевима то је доводило до анархичног стања, стварало је општу несигурност за хришћанске сељаке, па су они због тога били незаинтересовани за побољшање земљорадње.⁴⁷ Такво стање било је карактеристично и за цијели Новопазарски Санџак, са изузетком, донекле, територије Горњег Полимља која је до средине шездесетих година у административном погледу припадала Скадарском пашалуку, а од 1864. године ушла је у састав Босанског вилајета,⁴⁸ гдје је компактно хришћанско становништво организовано пружало отпор и радило колико-толико на унапређивању пољопривреде.

Шездесетих и седамдесетих година и даље се репродуковала хајдучија међу муслиманским живљем на простору између Ибра и Лима, па све до Таре и Колашина. Муслиманска хајдучија је на овом простору имала изразито пљачкашки карактер. И плавогусињске аге и бегови подстицали су организацију разбојничких дружина које пресретају Црногорце и Србе по турској територији, врше пачку и разбојништво, паљевине села и катуна и убиства људи. Слично раде и Руговци, чије дружине нападају на путевима између Горњег Полимља и Пећи, нарочито у Руговској клисури, куда су се кретали трговци и други пословни људи. У оновременим извјештајима, а од седамдесетих година и у новинским вијестима, често се говори о страдању појединих путника, трговаца и других намјерника на путевима који су спајали Полимље и Метохију. Руговске пљачкашке дружине чешће су нападале и сточаре из села с десне стране Лима, плијениле им стоку у катунима од Чаџора до Цмиљевице и Тур-

⁴⁷ Турски документи за Македонска историја 1827—1839, V, Скопје 1958, стр. 41—42.

А. Ф. Гиљфердинг, н. дј., 165, 175/76, 275/276 и даље; *Историја македонског народа*, књига друга, Београд 1970, 14—17; В. Стојанчевић, н. дј., 383.

⁴⁸ О томе како је Горње Полимље ушло у састав Новопазарског Санџака и Босанског вилајета видјети: Миомир Дашић, *Постанак Берана и утицај беранског тржишта на развој привредних и друштвених односа у Горњем Полимљу шездесетих и седамдесетих година*, Историјски записи књ. XXXIX, 1977/1, стр. 55—56. (У напоменама 15. и 16. наведени су опширно извори и литература о формирању Новопазарског Санџака).

јака, спаљивале летње колибе и потискивале чобане са бујних планинских пашњака. Насиља, пљачке, отимачине, убиства и друге форме силеџијства разних муслиманских разбојничких дружина долазили су до пуног изражаја нарочито у сусједној колашинској кази. У Потарју су свакодневни живот пратили насиље, отимачина и пљачка. Вијести из оног доба говоре о четама озлоглашених силеџија: Мехмеда Корјенића, званог Ђерзелез, Гана Маџановића и других зулумџара и насилника, ратоборних Колашинаца, које крстаре разуларено по турској територији од Колашина до Пљеваља, Бијелог Поља, Бихора и све до Пријепоља и Прибоја. Ове и многе друге распојасане пљачкашке дружине обијесних Турака злостављале су црногорски и српски живаљ готово на читавом простору између граница Црне Горе и Србије. У Потарју и Затарју било је често и насилног превођења хришћана на ислам. То изузетно тешко стање у Горњем Колашину и у околини Васојевића, од почетка седамдесетих година, повремено је регистровао и лист „Црногорац“, а вијести има и у другим документима из онога времена.⁴⁹ Безаконе и тешки зулуми над црногорским становништвом у сусједној колашинској кази утицали су на погоршавање односа између колашинских Турака и сусједних Васојевића. Ми смо већ раније истакли да су односи између Васојевића и колашинских Турака били врло затегнути и прије, а нарочито од педесетих година XIX вијека, када су Васојевићи отпочели да воде жилаву борбу за ослобођење и улазак у састав црногорске државе. Тако се, на примјер, у једном документу констатује како су колашински Турци са Васојевићима „вазда у рат и често се туку“.⁵⁰

Раније смо истакли да је османлијска власт подржавала муслиманско становништво, нарочито у граничним крајевима према слободној Црној Гори и другим хришћанским државама. Чинила је то из разлога да га што боље искористи за одбрану граница Османског царства. Тако из жеље да муслимански свијет Колашина, Бихора, Рожаја, Плава и Гусиња, Ругове и ширег залаеђа Горњег Полимља, употријебе као фактор притиска на

⁴⁹ „Црногорац“ — лист за политику и књижевност, год. I, Цетиње 1871 — бројеви: 13, 15, 19, 21, 24—26, 37, 38, 48, — регистровао је, свакако, само један број злочина и насиља које су чиниле муслиманске хајдучке и друге разбојничке дружине у заграничним крајевима Црне Горе, нарочито у Потарју, Затарју и турском дијелу Горњег Полимља. Упореди: Д(ушан) В(уксан), „Записи“, књ. XVI, 1936, стр. 249—250; Жарко Шћепановић, н. рад, стр. 57. и даље.

⁵⁰ Вукова оставштина, Архив САНУ, бр. 8552/244 — кутија XII/1.

хришћански елеменат ове области, етнички јединствене и чврсто везане са националном матицом Црном Гором — турске власти, не само локалне него и више, пружају подршку мјесним феудалцима, али и обичној муслиманској сељачкој маси, распаљујући посебно њихов вјерски фанатизам према хришћанима, раји. Да би стекле наклоност пограничних муслиманских сељака, турске управне и војне власти у Беранама, Гусињу, Бијелом Пољу, Колашину, Рожајама, Пећи, Сјеници и другим војно-административним средиштима на ширем простору, који је окружавао територију на горњим токовима Лима, стално су потенцирале и вјештачки подрживале националне и социјалне супротности између припадника исламске и хришћанске вјере. Муслимани су фаворизовани у јавном и политичком животу у односу на хришћане, а све њихове социјално-економске невоље објашњаване су последицом борбе Црногораца и Срба, односно припадника хришћанске вјере против османске државе. Наиме, ослободилачку борбу Црне Горе и њеног заграничног становништва турске власти су приказивале као жељу и циљ да се уништи муслиманско становништво, угрозе његове вјерске слободе и имовина. Наступајући тако код муслиманског свијета, турске власти су стварале психозу перманентног страха од одмазде и репресалија хришћанских сељачких маса, које су се сасвим оправдано буниле и устајале против османског феудалног друштва и његових анахроних државних и друштвених установа. Тиме се може и објаснити фанатична упорност не само припадника феудалне класе — ага и бегова, улеме, турског чиновништва — него и обичног, па и крајње сиромашног муслиманског сељака који се супротстављао ослободилачким покретима на простору Херцеговине, Новопазарског Сандака, Горњег Полимља и других крајева око Црне Горе. Тако се у свим устанцима не само феудална структура већ и обично муслиманско сељаштво, заведено од феудалне класе и муслиманског свештенства, упорно борило за одбрану државне територије Османског царства,⁵¹ и то у вријеме када се оно једва држало на климавим ногама и када је било јасно да његов даљи опстанак представља оптерећење не само за хришћане већ и за све радне слојеве муслиманске популације. Полазећи од тога, турска власт је благонаклоно гледала на многе, чак и насилничке поступке како локалних феудалаца тако и муслиманске хајдучије регрутоване од сељака-бескућника, разних силедија и нерадника. Помоћу тих снага Турска је вршила притисак на хришћански елеменат, нарочито у мјешовито насељеним срединама. Није био риједак случај да у таквим околностима муслимански сељак

⁵¹ О овоме видјети примјере и код Берислава Гаврановића, н. дјело, стр. 50, 73, 79.

дође у посјед земље насилним путем, понекад чак и на штету феудалца, спахије, али много чешће на рачун сељака-хришћанина или манастира и црквава. Такви случајеви су били доста чести и у Колашину, Затрају, Бихору, Рожајама и уопште на територији Новопазарског Санџака, гдје су се слицале муслиманске избјеглице (муџаџири) из Србије и Црне Горе, а послије 1878. године из Босне и Херцеговине.⁵²

Напоменули смо да у Горњем Полимљу пред устанак 1875. године није било много муслиманских породица. Наиме, ослободилачки покрети од 1853—1862. године и дефинитивно разграничење између Црне Горе и Турске учинили су да је сељака муслиманске вјере остало још само у Доњој Ржаници, нешто мало на Полици (Ђукићи и Гарчевићи), Црном Врху, Горњој Ржаници и Пепићима (муслимани Албанци). Ови муслимани, будући окружени компактним хришћанским селима, а поједини родови везани рођачким, братственичким односима и племенским осјећањем са Васојевићима, — нијесу представљали неки нарочит фактор притиска на хришћанске сељачке масе у овој области. Напротив, будући да су муслиманске масе чиниле мањину, повремено су у овом крају чак биле изложене притисцима и репресалијама хришћана. Али у околини Плава и Гусиња, гдје је муслимански живаљ чинио већину и гдје је живјело преко 80 ага и бегова, много снажније се осјећао притисак на малобројније хришћанско становништво. И у колашинском крају тај притисак феудалаца и муслиманских сељака на хришћане био је жесток, рекли бисмо да су ондје односи били можда и тежи него у било ком заграничном крају Црне Горе. У свједочењима савременика и другим оновременим изворима за Колашин се каже да је пнијездо муслиманских „фанатика и пљачкаша“.⁵³

И у другим оновременим документима о колашинским муслиманима се говори као о насилницима и разбојницима, али слично се каже и за њоне у сусједним казама — бјелополској и пљеваљској. Помињу се случајеви насилног превођења хришћана на ислам, чак и у Сјеници, сједишту Новопазарског мутесарифа. Насилно „турчење“, нарочито хришћанки у Колашину, није било ријетка појава. Те појаве су се дешавале пред очима мјесних турских власти, па су хришћани мало могли рачунати, на њихову заштиту. Отуда је разумљиво што извјештаји региструју све

⁵² И. Косанчић, *Новопазарски санџак и његов етнички проблем*, Београд 1912, 56—57; В. Шалипуровић, н. дј., стр. 18—20; др Ђоко Д. Пејовић, *Политика Црне Горе у Затрају и Горњем Полимљу 1878—1912*, Титоград 1973, стр. 67—69.

⁵³ А. Ф. Гилфердинг, н. дј., стр. 282.

горе и горе злочине појединих одметничких муслиманских дружина у Кюлашину, затим у бјелопољској, пљеваљској, трговишкој и тусињској кази.⁵⁴

Илустративан је у том погледу путопис Енглескиње Макензијеве и Ирбијеве, које су 1863. године пропутовале кроз Новопазарски Санџак и оставиле занимљиве опсервације о друштвеним односима који су ондје владали. За нас је од значаја онај дио њихових билежака који се односи на Штавицу и Рожаје, као крајеве сусједне беранском. Тако оне саопштавају да су сазнале у Тутину како су нека нешто раније одметнута села била потпуно спаљена. На кући Хамзалића, у којој су преноћиле, примјетиле су пушкарнице, па не могавши одољети радозналости, упитале су љубазног домаћина да ли су им оне још увијек потребне. Одговор је гласио: „Нису, али су нам пре десет година биле сваки дан од потребе. У оно време Арнаути пленише сву околину и беснише по селу тако да се ми и раја не смедосмо никуда маћи из куће...“⁵⁵ Анархичном стању и безакоњу у овој регији стао је донекле на пут Хуршид-паша, који је сломио отпор оних села која нијесу хтјела да плаћају дажбине турској држави, подигао куле по сколини и у њих намјестио сталне војне и полицијске посаде.⁵⁶

За православни живаљ у Бихору и Рожајама особито тешко стање настајало је за вријеме устанка и ослободилачких покрета Црногораца и Срба у Полимљу и Потарју, као и за ратове Црне Горе и Србије против Турске. Тако, на примјер, за вријеме црногорско-турског рата 1862. године, када је Горње Полимље у цјелини привремено улазило у састав Црне Горе, признавало власт књаза Николе, према причању пога и првака рожајских Срба Мекензијевој и Ирбијевој, Турци су „много хришћане позатварали само због тога што су на њих подозревали па се веровало да ће сваког отреситијег и разборитијег рају убити“.⁵⁷ Такво је или слично стање било у рожајском крају и у Бихору и у годинама уочи и за вријеме источне кризе 1875—1878. године.

Турске власти су сасвим слабо штитиле хришћански живаљ од муслиманских одметника и зулумћара, док су га сасвим препуштале самовољи ага и бегова. Чак и саме су потхрањивале убиства, насилно исламизирање и пљачкање хришћанског живља

⁵⁴ Видјети „Црногорац“ за 1871, раније цитирани бројеви; „Црногорац“ за 1872, бр. 21; П. Митровић и Х. Кршевљаковић, *Извјештаји италијанског конзулата у Сарајеву (1863—1870. године)*, Научно друштво БиХ — Грађа књ. V, Одјељење историјско-филозофских наука, књ. 3, Сарајево 1958, бр. 216, стр. 227—228; Милан Прелог, *Повијест Босне у доба османске владе I (1739—1878)*, Сарајево с. а., стр. 104; Жарко Шћепановић, н. р., стр. 58—65.

⁵⁵ Мјур Макензијева и А. П. Ибријева, *Путовање по словенским земљама Турске у Европи*, Београд 1868, стр. 250.

⁵⁶ Др Милисав Лутовац, СЕЗ, књ. LXXV, *Рожаје и Штавица*, Београд 1960, стр. 344.

⁵⁷ М. Макензијева и А. П. Ибријева, *Путовање...*, стр. 254—256.

у рожајском крају. Тако је у прољеће 1871. године ухапшен поп Јосиф Кањић са још неколико виђенијих Срба. Осумњичен да је одржавао везе са Србијом, поп Јосиф је стављен на страшне муке: пекли су га у Сјеничкој тамници усијаним твожњем, затим је обријан и насилно потурчен (дато му је име Јусуф ефендија). Али како Турци нијесу успјели да сломе снажни дух попа Јосифа, најзад су дали миг да буде удављен.⁵⁸ Као жртве турских насиља и обијести мјесних феудалаца падале су главе и других првака у Рожајама и Бихору. Одметништва у овим крајевима и међу хришћанима, који су хајдуковали из нужде, и муслиманима, који нијесу држали до реда и закона турских власти, нијесу престала ни после 1878. године. Рожајски муслимани, додуше, нијесу трпјели наметање никакве власти споља, па ни оне која је долазила од Порте, иако су их за Османско царство чврсто везивали вјерски односи. У рожајском крају људи су се више руководили својим обичајима и законом јачега. Академик Милисав Лутовац, који је научно испитивао рожајски крај, у вези с тим каже: „Представник турске власти кајмакам или мудар био је играчка у рукама племенских поглавица. Ако им није ишао по вољи, гледали су да га смене. Сем тога, нерадо су давали низам и ишли на далека војништа, али су били једнодушни кад се радило о војничком походу против Црне Горе и Србије, с тим да учествују као самосталне племенске јединице“.⁵⁹

Међутим, од почетка седамдесетих година XIX вијека поједини угледни муслимани, као: Али-ага Ганић из Рожаја, Журковић из села Шурковића, Машо Калач из села Калача и други, нудили су своје услуге влади Србије. У случају рата Србије и Турске, Али-ага Ганић је обећавао да ће српску војску дочекати са 3.000 наоружаних људи и да ће заједнички водити борбу против Турака.⁶⁰ Међутим, ове везе имале су за посљедицу хапшење и мучење, прије свега, хришћанског живља у овом крају, јер су турске власти откриле успостављене односе са Србијом. Мјесни феудалаци — аге и бегови, хоце и турски чиновници, користећи се вјерским и другим супротностима, успијевали су, нарочито у вријеме васојевичког устанка 1875—1878. године, да у више похода поведу муслиманске сељаке против устаника и Црне Горе, држећи чврсто турску страну.

⁵⁸ „Црногорац“ за 1871, бр. 13; Споменица, Архив, Т. Ужице, бр. 3715; Марко Цемовић, *Васојевићи II (Мемоари)*, стр. 527—529; Дипл. архив Савез. секретаријата иностраних послова, Политичко одјељење 1874, ф. № 4.

⁵⁹ Др Милисав Лутовац, *Рожаје и Штавица*, стр. 345.

⁶⁰ ДА ССИП, МИД ПО КС-1874, ф. I, дос. III н/4, пов. бр. 377. (Извјештај Илије Марковића о тринаестогодишњем обавјештајном раду у Старој Србији, Восни и Херцеговини. Овај агент српске владе радио је у прољеће 1871. године на придобијању и Срба и Муслимана у Рожајама и Пећи за ослободилачку борбу против Османског царства. Поред Али-аге Ганића и Ибарим Заим из околине Пећи обећао је да ће са 2.000 бораца пружити помоћ Србији у рату са Турском.)

*

*

Руговци, исламизирани Клименте, живјећи источно од Горњег Полимља, стално су од XVIII вијека водили борбе са Васојевићима, Шекуларцима, Величанима и другим родовским заједницама на простору Горњег Полимља, у циљу освајања и господарења њиховим планинама. Вршило је тако ово ратоборно сточарско племе, које је имало ослонац у својим племеницима — Климентима и другим племенима Сјеверне Албаније, сталан притисак на хришћански живаљ са десне стране Лима, настојећи да му претопме колективна и индивидуална имања, да узапти племенске и сеоске шуме, забране и утрине, па чак и да уђе у Шекулар, Калудру, Ровца, Петњик, Дапсиће и друга села. Нарочито су Клименти и Руговци јачи продор направили за вријеме васојевићког устанка (1875) и ослободилачког рата Црне Горе 1876—1878. године, кад је становништво Горњег Полимља било принуђено да потражи склониште дубоко на територији Црне Горе, усљед ратних операција које су вођене на овом простору. Руговци су то искористили, па су дијелом пријешли и у беранску котлину, која је била опустјела. Али послје Берлинског конгреса (1878), упркос томе што су настојали да задрже оно што су претходних година заузели, били су принуђени на одступање. Истина, под заштитом својих чета они су наставили да користе не само високе планине: Цмиљевицу, Мургаш, Капе, Шекуларску ријеку, Глођију и Мокру, већ су једно вријеме косили и средње планине на ободу беранске котлине, „а у прољеће се повремено спуштали у селину и жупу, напасајући стада по ливадама и житима“.⁶¹ Сточари Горњег Полимља, збијени тако на малом простору, остављени без заштите турских управних власти, били су принуђени да и послје 1878. године воде праве мале ратове све док нијесу успјели да оружјем потисну Руговце из жупе и селине, а затим и из средњих планина. Руговске хајдучке дружине чиниле су и друге зулуме хришћанском становништву у беранском крају у оно вријеме. Четовање и са једне и са друге стране, због таквих несрећених односа, трајаће све до коначног ослобођења овога краја од турске власти 1912. године.⁶²

⁶¹ Др Милисав Лутовац, *Иванградска (беранска) котлина*, Београд 1957, стр. 79—80.

⁶² „Трагови те борбе виде се и данас по многобројном мраморју чобана и косача“ — каже Милисав Лутовац, нав. д. стр. 80; исти: *Сточарство на североисточним Проклетијама*, Посебна издања Географског друштва, св. 14, Београд 1933, стр. 26—27; Павле А. Ровински, *Черногорија*, т. II, ч. II, стр. 400—404; др Р. Вешовић, *Племя Васојевићи*, Сарајево 1935, стр. 314; М. Р. Барјактаровић, *Ругова и њено становништво*, СЕЗ, књ. LXXIV, Београд 1960, стр. 167. и др.

Хајдучија је била особито раширена код плавогусињских муслимана. У овој области она је била у служби мјесних феудалаца — ага и бегова. У Плаву и Гусињу и непосредној околини владало је стање слично оном у Затарју, Колашину, бјелополском и рожајском крају. Убиства и пљачкање Црногораца били су врло честа појава у региону Плава и Гусиња, па и на пазарима. То је доводило до честих граничних и других инцидента, који су стварали злу крв међу становништвом муслиманске и православне вјере, а компликовали су повремено и односе између Црне Горе и Турске. Од шездесетих година више турске власти су предузимале повремено и врло строге мјере да би обуздале самовољно понашање разних силника и зулумћара у Гусињу и Плаву. Било је случајева да су турске власти своје поданике, муслимане, осуђивале и на смртне казне због насиља и убиства која су чинили над Црногорцима, да би тако стале на пут разним актима силеџијства и самовоље. Но, и поред тога, плавогусињска област у другој половини XIX вијека у основи је представљала изразит анахронизам времена у сваком погледу, па је и турским управним властима било тешко да обезбиједи личну и имовинску сигурност и хришћанском и муслиманском живљу. Овакво анахронично стање и правна и имовинска несигурност негативно су се одражавали на привредни развитак читавог Горњег Полимља, а нарочито је хајдучија погађала развој трговине.⁶³

Муслиманска хајдучија је представљала снагу која је утирала пут насилном освајању планина, пашњака и других колективних и индивидуалних имања. Турске локалне власти су мање-више давале прећутну сагласност за продирање муслиманских сељака албанског поријекла у хришћанска села и њихове атаре. Оне су нешто одлучније почеле да се боре против хајдучије као опасне друштвене појаве тек онда када је она довела до велике узнемирености хришћанских сељака на упроженим подручјима, дуж црногорске границе и уопште у предјелима старе Србије. Муслиманска хајдучија је имала за последицу не само опадање производње него и опште немире и устанке хришћанских маса, чији је социјални и материјални положај и иначе био скупчен и врло тежак. Да би спријечила такве појаве, Порта је повремено издавала наредбе подручним пашама, слала инструкције локалним органима власти и предузимала друге мјере да се пљачкашка хајдучија сузбије, раја заштити и обезбиједи колико-толико нор-

⁶³ Милош Велимировић, *Васојевићи, Полимље, Метохија*, Год. Н. Чупића, књ. XVIII, Београд 1898, стр. 177—178. Упореди: Миомир Дашић, *Постанак Берана...*, стр. 60—61; исти: *Друштвено-економска кретања у Горњем Полимљу послје 1862. и узроци устанка 1875. године*. Токови, бр. 14 за 1977, стр. 195—197.

мална производња. Али ни те Портине мјере нијесу могле да битније утичу на сређивање прилика у крајевима ендемичне муслиманске хајдучије. Тако је било и у колашинском и плавогусињском крају. Нарочито су колашински Турци све до 1878. године наставили да узнемиравају доњовасојевићке сточаре на Јеловици, Бјеласици и другим планинама између Таре и Лима. На њихове упаде из доњих Васојевића одговарало се акцијама осветничких чета, а повремено су се дизала на оружје и читава села. Тако су Горњосељани готово сваке године били под оружјем, спремни да се бране од колашинских Турака, који су повремено упадали у њихове катуне, пљачкали и отимали стоку. Колашинске одметничке дружине и банде пљачкаша нијесу признавале никакву власт и закон султана, већ су вршиле насиља свуда гдје су се кретале. Често су те разбојничке банде шездесетих и седамдесетих година упадале и у област малог Бихора (прупа села у Бихору с лијеве стране Лима: Штитари, Пријелози, Брзава, Фемпа Крш), гдје је живјело искључиво становништво црногорске, односно српске народности, и ондје уносиле ватру, смрт, пљачкале мирне домаћине и њихове домове. Слично поступају хајдучке муслиманске дружине и у околини Бијелог Поља, по Бихору, око Рожаја и свуда гдје је живјело измијешано хришћанско и муслиманско становништво. Сарајевски валија је морао више пута да одговара на жалбе, молбе и представке хришћанске раје издавањем наредби кајмакамима Берана, Колашина, Бијелог Поља, Рожаја, Пљеваља и Гусиња у циљу предузимања мјера како би се завео ред и поштовање закона, спријечила силеџијства и насиља над хришћанима у овим казама. Међутим, и поред тога, мало је било резултата у сређивању анархичног стања на овом простору.

Турска хајдучија регрутовала се махом од бескућника, бивших пандура навиклих на нерад и беспосличење, те разних авантуриста, разбојника и скитница. Било је у редовима тог декласираног елемента и фанатизованих појединаца из реда господарећег феудалног слоја, који су се хајдучији одавали из очајања због пропадања класе којој су припадали. Таквим појединцима турске власти су, да би их одвратиле од „лошег заната“, и да би колико-толико допринијеле сређивању стања у Новопазарском Санџаку и Херцеговини, нудиле чинове и „официрска звања у заптијским јединицама“, ⁶⁴ што је већина њих и прихватила. Турске војно-управне власти су ове заптијске старјешине, давши им добре плате и друге привилегије, будући да су били вични хајдучји и да су знали многа хајдучка склоништа и јатаке — успјешно користиле за ликвидирање преосталих муслиманских хајдучких дружина. ⁶⁵

⁶⁴ Ж. Шћепановић, н. р., стр. 60.

⁶⁵ „Црногорац“ за 1871, бр. 19, 25. и 48.

Ти заштитјски официри, некадашње хајдучке харамбаше, познати и сами као силедије од чијих зулума је највише трпјела хришћанска раја у Потарју, Затарју, периферним селима Горњег Полимља и у другим крајевима Новопазарског Санџака, задали су седамдесетих година много удараца и четама хајдука састављеним од хришћана, чак више него оним из редова муслимана. Они су добро водили и организовали сталне потјере за хајдучким дружинама по читавом Новопазарском Санџаку. Приликом тих потјера честли су били случајеви да заштите и у Горњем Полимљу чине и над обичним хришћанским свијетом силедијства, а слично се дешавало и у Потарју, Затарју и Пиви. Чинили су то под изговором да се ради о хајдучким јатацима, па су појединце премлаћивали и пљачкали а да за то нијесу одговарали органима турске власти. Све је то уносило немир међу становништвом ових области, а нарочито су морали бити на опрезу народни главари на које су турске власти највише моприле због њиховог ауторитета у народу и потајног националног рада.

IV

Плашећи се турских насиља, несређених прилика, пљачке, убиства и сличних лојава које су стално пратиле свакодневни живот, главари Горњег Полимља су пријетили повремено масовним одметањем у шуме. Тако се десило у прољеће 1871. године, па се у једном допису из Берана, објављеном у листу „Црногорац“, каже да је у Доњим Васојевићима „настала велика мутљава“ и да је „народ јако узбуђен“, јер је сјенички паша без икаквог разлога наредио да му дођу у Сјеницу 60 васојевићких главара „не рекав им зашто“. Васојевићки главари, сумњајући да им се ништа добро не спрема, умјесто да иду у Сјеницу, „одоше сви у планину“, па дописник констатује да „из овога се може свашта излећи“, јер „није шала 60 главара који имају сав народ уза се“ када се одметну у шуме.⁶⁶ Сјенички паша је морао послије овог масовног одметања да одустане од захтјева да му главари дођу на ноге у Сјеницу.

И наредне године били су видљиви знаци немира у Горњем Полимљу и Потарју. Наиме, 1872. године дошло је до јачих пограничних сукоба Црне Горе и Турске на Липову, код Колашина. У боју између црногорске и турске војске поражена су три батаљона низама и јединице бажибозука у јачини од око 1.000 људи. Наравно, то је положај заграничног становништва у Потарју и Полимљу учинило још тежим, јер обично послије сваког турског пораза слиједиле су репресалије над хришћанима. Бој

⁶⁶ „Црногорац“ за 1871, бр. 14. (Допис о стању у Васојевићима, послат из Берана почетком априла 1871. године.)

на Липову и други гранични инциденти изазивали су узнемирење код становништва обије конфесионалности, као и јачање хајдучије у Горњем Полимљу. Осветничке чете су се пребацивале из Горњих Васојевића на турску територију, а војвода Миљан Вуков са својим батаљонима из Васојевићке нахије и војвода Новица Церовић те године су дуго стајали на граници према Колашину.⁶⁷

Одметање у шуме настављало се и у 1873. години, јер је живот хришћанског живља у Горњем Полимљу, као и у сусједним крајевима, протичао у страху од турских насиља. Нарочито су виђенији људи стрепјели да без разлога могу бити ухапшени, премлаћени, опљачкани и убијени. У условима такве правне и имовинске несигурности, четовање је представљало важан елемент заштите народа: чете су се јављале као оружана сила, вршиле су освете и подстицале народ на ослобођење. Припадници чета утицали су на сазријевање свијести у народу о потреби једног свенародног ослободилачког покрета, односно дизања оружаног устанка. Тешко стање становништва у Херцеговини, Босни, Новопазарском Санџаку и уопште на балканском простору, национална пропаганда ширена из Црне Горе и Србије и све израженији захтјеви за разрјешење питања националног и социјалног ослобођења — убрзавали су процес сазријевања расположења за ослободилачку борбу и у лимској долини. Инциденти на турско-црногорској граници, насиља и безакоња над Црногорцима и Србима у заграничним областима неминовно су репродуковали четовање и хајдучију. Истина, у овом периоду четовање као форма борбе против Турака ограничавано је како политиком тако и репресивним мјерама Црне Горе, прије свега у њеним граничним крајевима, у које је спадало и Горње Полимље. Али Црна Гора нити је до краја хтјела, а није ни могла да сузбије четовање и хајдучију на овом простору. Тако се овај вид народног отпора непосредно уочи устанка 1875. године јављао важним фактором заштите хришћанског становништва, представљао је његову покретачку снагу за ширу ослободилачку акцију.

Говорећи о хајдучији као друштвеној појави „за све време турског господовања“, Светозар Марковић је с разлогом тврдио да су хајдуци „били прва опозиција против друштвеног стања које је створено и одржавано силом“.⁶⁸ Он је ово истакао управо у оно вријеме када је било врло изражено схватање европских легитимиста да је хајдучија бунтовништво и обично разбојни-

⁶⁷ Никола I, *Мемоари*, стр. 126—127; „Црногорац“ за 1872. годину, бр. 28, 29, 36, 37 и 44. О боју на Липову видјети опширније: Радоман Јовановић, *Црногорско-турски погранични односи и бој на Липову у 1872. години*, Историјски записи, књ. XX, 1963/4, стр. 563—583.

⁶⁸ Светозар Марковић, *Буна и револуција*, Сабрани записи II, Београд 1965, стр. 387.

штво уперено против „законитог поретка“ у Турској. „По цивилизованим“ појмовима европских легитимиста, хајдуци који су убијали порезције, аге, субаше и осталу „закониту“ власт турску, били су бунтовници против законитог поретка у турској држави. Јер је по појмовима турског народа и по појмовима огромне већине покорене раје власт царска била сасвим законита“.⁶⁹ Али далеко од тога да је турска власт марила за законитост и заштити „покорене раје“. Због тога бунтовници и хајдуци — Црногорци и Срби — ни седамдесетих година XIX вијека нијесу могли поштовати „закониту“ турску власт, јер им је та власт била туђа, наметнута, окупаторска, власт која је допуштала насиља и сама их спроводила над зависним народом, рајом. И мада нијесу рачунали на какав велики успјех, људи су се одметали у шуме, јер нијесу могли да трпе тиранију, како турских власти тако и оних разуларених дружина и банди које су мимо ње дјеловале. Остављајући кућу и породицу, одлазили су у шуме да се свете, како за своје јаде тако и за јаде осталог угњетеног народа.⁷⁰

Оновремени, додуше штурни извори потврђују да су четовање и хајдучија, нарочито у годинама које су претходиле васојевачком устанку и устанку у Херцеговини (1875—1878), представљали израз револта знатног броја људи против турског насиља, против феудалног поретка, и да је постепено борба ових чета и хајдучких дружина прерасла у борбу за национално ослобођење на једном ширем географско-историјском простору, сливала се у шири ослободилачки покрет зависног сељаштва у Босни, Херцеговини, Старој Србији, Македонији и Бугарској. Дакле, четовање је у оно вријеме и у Горњем Полимљу и сусједним крајевима утирало пут ширим ослободилачким акцијама. Чињеница да се међу покореним народом појављивало много људи који — како о хајдучији као појави говори Светозар Марковић — „по свом личном осјећању не могу да трпе насиље“, била је најбољи доказ да је „тек могућан заједнички рад за ослобођење од тираније: преврат или револуција“.⁷¹ Све ово говори да су четовање и хајдучија у црногорском и српском народу онога времена заиста представљали увод у ширу ослободилачку борбу потлачених хришћанских сељачких маса, које су, избијањем устанка у Херцеговини, на горњим токовима Лима, у југозападним дјеловима Старе Србије, Потарју, Босни, па и другим балканским областима, у љето 1875. године, ушле у један од највећих социјалних и националних обрачуна за рушење османског друштва и његове угњетачке државе.

⁶⁹ Исто.

⁷⁰ Исто.

⁷¹ Исто, стр. 387—388.

*

Већ смо напоменули да је хришћанска хајдучија — као револт на турске зулуме, разне акте насиља, безакоња и погоршавања цјелокупног економског и социјалног положаја хришћана у Скадарском, Херцеговачком, Босанском и Призренском пашалуку — још од четрдесетих година XIX вијека постојала све масовнија. Хајдучија је особито била ојачала у вријеме кримског рата (1853—1856) и у годинама послије његовог завршетка, кад је дошло до снажног замаха ослободилачких покрета дуж граница Црне Горе — у Херцеговини, Затарју и Полимљу. Крајем педесетих и на почетку шездесетих година XIX вијека турска власт је била истиснута из Горњег Полимља, а феудални односи привремено разбијени. Тада се четовање и хајдучија под утицајем ових ослободилачких процеса и токова, преносе јаче и шире на све сусједне крајеве: Колашин, Бихор, Пештер, Рожаје, Новопазарску и Пећку нахију. Хајдучке акције су биле уперене против носилаца власти и локалних органа, а прије свега против буљубаша који су сједјели по селима и против свих оснионих феудалаца — ата и бегова. Истовремено, показали смо да је хајдучија и онда представљала значајан извор прихода, јер су хајдуци пљачком долазили до прехрамбених производа не само за себе него и за своје породице.

Од педесетих до краја седамдесетих година прошлог вијека приличан број хајдука из Васојевића, Куча, Братоножића, Мораче, Роваца и других брдских племена крстарио је по околним турским областима па и по Метохији и Косову, гдје су пружали заштиту српском живљу и посебно бранили манастире Дечане и Патријаршију од зулумћара и разних пљачкашких дружина албанских муслиманских одметника. „Они су у Стару Србију четовали, били Турке и пленове и' узимали“ — пише војвода Марко Миљанов.⁷²

Зна се да су хајдучке чете из Шекулара и у оно вријеме и касније, све до ослобођења од Турске 1912. године, највише четовале по Ругови и у околини Пећи. Шекуларске чете су се обично састајале са српским хајдучким дружинама у шумама Витомирице, близу Пећи,⁷³ и заједно са њима предузимале акције против носилаца турске власти, односно феудалаца по Метохији. Шекуларски хајдуци су пружали оружану заштиту Пећкој Патријаршији, чије је богатство било сталан мамац за пљачкаше и насилнике, које није могла обуздати ни турска власт.

⁷² Марко Миљанов, *Сјај легенде* (Избор из цјелокупних дјела), Библиотека „Луца“, Титоград 1963, стр. 166.

⁷³ Радоје Кастратовић, н. дј., стр. 82—83.

По Метохији, у Пећкој нахији, дуго је хајдуковао и чувени хајдук Рако Ђурић, из села Рудника, за кога М. Миљанов каже да је окупио хајдуке и „од Куча, Братоножића, Васојевића“ и других племена црногорских Брда. Ове хајдуке је радо помагало српско становништво у Метохији. Харамбаша Рако Ђурић, ојачан хајдучима са горњих токова Лима и Брда, постао је био страх и трепет за турске насилнике, „да већ почеше риједит’ турске буљубаше долазит’ у Дечане и Патријаршију“.⁷⁴ Марко Миљанов истиче да је у оно вријеме (друга половина XIX вијека), био чувен као хајдук и Илија Туров, родом из села Кржање из Куча. Он се преселио у Пећку нахију због сиромаштине,⁷⁵ али се још као младић био одао хајдучији и дуго времена је хајдуковао са харамбашом Раком Ђурићем и другим горњополимским хајдучима. И сам је водио хајдучке дружине, које су задавале доста невоља буљубашама, агама и беговима и свим другим силницима. Забиљежено је да је овај харамбаша четовао скоро двије деценије по Метохији и околним крајевима. Илија Туров, познат под именом Или-Куч, последије четворогодишњег тамновања у Призрену, водио је хајдуке још шест година по Метохији.

Поред ове двојице, од средине прошлог вијека па до година велике источне кризе (1875—1878) запажени су били још и ови васојевићки и кучки хајдучи: Петар Зоговић, Урош Цогановић, Милош Марковић, Саво Мартиновић, Радуле Петровић, Станко Савићевић, Велиша Чађеновић, Милутин Милачић, Урош Богдановић, Илија Станушић, Ђуља Јовановић и многи други, који су, по казивању њиховог савременика Марка Миљанова, „чуда од Турака чињели“.⁷⁶ Они су хајдуковали по Полимљу, али највише по Метохији и унутрашњости Новопазарског Санџака. Али осим ових, на територији горњег Полимља дјеловало је, видјели смо, и неколико других хајдучких дружина, чије су акције углавном биле усмјерене на околне турске крајеве.

Једна од посљедица овог четовања, односно сталне хајдучије, у којој је учествовао приличан број људи са горњих токова Лима, Таре, из Куча и других племенских организација Брда, било је то што су у турском дијелу Горњег Полимља, у Бихору, Рожајама и у Пећкој нахији, за неко вријеме аге и бегови престали да самовољно оптерећују сељаке, чивчије. Плашећи се хајдука, аге и бегови су седамдесетих година све рјеђе залазили у полимска села, а када би то чинили — ишли су уз пратњу заптија и турских

⁷⁴ М. Миљанов, н. дј., стр. 168.

⁷⁵ Арбанаси су га звали Или-Куч, плашили су се од њега и његове дружине, али су га и високо цијенили као храбра, неустрашива човјека. Марко Миљанов је, као савременик харамбаша Рака и Илије, описао многе њихове подвиге, јунаштва, али и муке на које су стављани. (М. Миљанов, н. дј., стр. 169—252).

⁷⁶ М. Миљанов, н. дј., стр. 169—175.

војних патрола. Осим тога, освете и хајдучке акције су учиниле да је хришћанско становништво у мјешовито насељеним срединама — у околини Плава и Гусиња, Метохији и неким сусједним крајевима Новопазарског Санџака — бивало повремено поштеђено од зулума и разних других аката насиља од стране турског племства и фанатизованих појединаца муслиманске вјере. И локалне турске власти опрезније су поступале према хришћанском живљу, клониле су се наметања ванредних дажбина зависним сељацима и манастирима Бурђевим Ступовима, Патријаршији, Дечанима и другим хришћанским богомољама. Поред убистава буљубаша и других локалних турских насилника, средствима хајдучке персекуције и уцјене, а нарочито спаљивањем беговских и агиноких чардака и других добара, постигнуто је било колико-толико неко поштовање законитог реда и поретка не само у Горњем Полимљу него и у његовом ширем залеђу. М. Миљанов, који је будно пратио те догађаје, истиче да су хајдуци огњем „највише Турке устрашили и одољели више но убиством, јер се од убиства многи могу сачуват', а од огња нитко се није мога од њи' сачуват', ни у ше'ер, а не у села и у поља“.⁷⁷

Тако је масовна хајдучија и у ширем залеђу Горњег Полимља вршила снажан притисак на локалне управне власти и поједине феудалце, земљопосједнике, те су ови „пристајали да се одрекну неких својих, до тада насилно стечених права“.⁷⁸ Турске власти, како локалне тако и више, биле су приморане да чине уступке раји, плашећи се хајдучије и њених освеничких акција, утолико прије што су се масовни покрети хајдука јављали обично као увод у веће оружане сељачке буне, односно устанке. Масовна хајдучија је претходила бунама и устанцима у Брдима, у Полимљу кроз читав XIX вијек, ширећи се на околне турске крајеве, односно Метохију и Новопазарски Санџак.

Колико су турске власти зазирале од хајдучије прије сељачког устанка 1875—1878. године у Полимљу и његовом ширем залеђу, види се из казивања М. Миљанова, који тврди да су Турци у Метохији пристали и на једну врсту уговора са хајдучима, што је обавезивало и једну и другу страну на поштовање утврђеног реда и законитог поретка.⁷⁹ Истина, то су били привремени уступци локалних турских власти и феудалаца, како у Полимљу тако и у Метохији, те се овим уговором о узајамном ненападању није

⁷⁷ Исто, стр. 202.

⁷⁸ Вл. Стојанчевић, н. дј., стр. 236.

⁷⁹ М. Миљанов, у вези с тим, пише: „И тако, Турци на уговор присташе. Уговор је био: да не иде ага у чифчије на славу, ни на свадбу, кад га не зове, ни на другу српску скупштину ни светковину, да не иде ага у чифчије на своје земље да узима до'одак, но да му сам чифчија мјери и доноси; а чифчији било је препоручено на аманет да право мјери и дијели да се ови Турци одлуче од зулумћара... На ово и друго су се Турци и 'ајдуци нагађали“. (М. Миљанов, н. дј., стр. 202—203).

битније залазило у суштину социјално-економског положаја хришћанског сељака, односно није се рјешавало оно битно питање за његову егзистенцију — аграрни односи и право власништва и слободног располагања земљом у овом крају.

Кад је ријеч о аграрним односима у Полимљу и на ширем географско-историјском простору Новопазарског Санџака и Метохије, онда ваља упозорити да су они били издиференцирани. Наиме, положај сељака, чивчија, у ширем залеђу Горњег Полимља био је много тежи од положаја хришћанских сељака у овој области. Међутим, и у неким другим крајевима Новопазарског Санџака било је неких олакшица за сељака, поготово онамо гдје су биле чисте оазе српског становништва. Тако нпр. у Ибарском Колашину, који је у првој деценији друге половине XIX вијека имао око 300 домова, углавном досељеника из Црне Горе и Брда, сељаци су имали и своје баштине, мада је већи дио земљишта припадао агама из Вучитрна, који су, с обзиром на удаљеност и опасности од хајдука, доста ријетко залазили у Колашинску нахију да надгледају своје чивчије. Сељаци овога краја су прије завођења реформи у Турској уредно плаћали четвртину, давали харач и десетину. Међутим, од како је Порпиним реформама „заведен нови поредак: десетину дају под закуп и закупници нас одраше до коже“ — жалили су се сељаци А. Ф. Гиљфердингу када је прошао кроз овај крај 1857. године. Честа је била појава да се шездесетих и седамдесетих година аге и бегови удружују са закупницима десетине и тако врше заједнички притисак на сељаке. Та заједничка експлоатација долазила је до изражаја, додуше много мање, и у области Горњег Полимља. Нови законски прописи које је била увела или је даље уводила цариградска влада објективно су отежавали положај хришћанских сељачких маса у европској Турској, јер је закупник десетине најчешће према свом нахођењу утврђивао сељакове годишње приносе, љетину, и уписивао их у дефтер. Тако није био риједак случај да закупници у крајевима око Горњег Полимља узимају од сељака не десети, него чак и пети дио стварног приноса са земље. Иза тога је долазио ага, односно бег, који није гледао колико је жита сабрано, већ колико је прије њега „закупник написао у дефтер“.⁸⁰ На тај начин је турски феудалац земљопосједник, долазио не до четвртине на коју је полагао право, него и до половине сељакове жетве у појединим крајевима Новопазарског Санџака. Због тога су се Гиљфердингу сељаци у Новопазарском Санџаку жалили како раније није било такво стање („Сретна су била стара времена“). Но и поред тог јадиковања, овај учени руски дипломата каже да ибарски Колашинци „живе много безбрижније од свих Босанских и Херцеговачких сељака...“

⁸⁰ А. Ф. Гиљфердинг, *Путовање...*, стр. 152—153.

Гиљфердинг је на свом путовању по Босни, Херцеговини и Старој Србији заобишао област Горњег Полимља, те немамо његовог директног свједочења о социјално-економским односима у овом дијелу Новопазарског Санџака. Међутим, други оновремени извори говоре да је положај сељака у Горњем Полимљу био још повољнији од положаја ибарских Колашинаца. Али у Бихору, на Пештери, у Рожајској и Новопазарској нахији експлоатација хришћанских сељака од стране феудалаца и турских локалних власти постајала је из године у годину све жешћа. Аге и бегови, улема и представници локалних турских власти — користили су се вјерским, националним и класним супротностима, па су муслиманском живљу објашњавали да је његов тежак социјални положај последица државних реформи које је спроводила цариградска влада, наводно чинећи уступке само хришћанима. На тај начин свјесно је распириван антагонизам између муслиманског и хришћанског свијета, потхрањивани разбојништво, зулуми, пљачка, убиства, паљевине српских села и катуна. Такве појаве условљавале су сталне емиграције српског становништва из Новопазарског Санџака у Кнежевину Србију, рјеђе у Црну Гору, а ова област је попуњавана муслиманским живљем из Босне, Херцеговине, Потарја, Затарја и дијелом из Горњег Полимља. Ти етнички процеси су допринијели да се наруши ранија етничка структура у Новопазарском Санџаку. Нова и прекомјерна пореска оптерећења, муслиманска хајдучија и разна безакоња, која су чинили поједини представници владајуће феудалне класе, заиста су утицали на погоршавање ионако тешког положаја хришћанских сељака не само у крајевима који су били насељени претежно муслиманским живљем већ и у Горњем Полимљу. Тако у вријеме док је горњополимски сељак војевао под заставом Црне Горе за разрешење аграрних односа, за национално ослобођење, докле се друштвено-економски положај сељака у читавом Новопазарском Санџаку погоршавао, постојао све тежи и неподношљивији. Турске власти су политиком фаворизовања феудалаца, ипак, доприносиле да се сељаци и једне и друге конфесионалности — православни и муслимани — брже претварају у пауперизовану масу, лишавајући тако већину њих земље и права слободног располагања њоме.⁶¹

У тако заоштреним социјално-економским, вјерским и националним противурјечностима, праћеним анархијом и стихијом, лакше је разумјети бројне појаве насиља, пљачке и убиства, односно ону перманентну личну и имовинску несигурност која се одржала до краја седамдесетих година деветнаестог вијека, поставши, поред аграрног питања, важним узроком за масовно покретање народа у ослободилачку борбу и на простору од Проклетија до Дрине и између Таре, Лима и Ибра.

⁶¹ Вл. Стојанчевић, *Јужнословенски народи у Османском царству*

V

У Горњем Полимљу револт људи на политику и стални притисак турских власти, како смо истакли, водио је све чешћем одметању у шуме и одавању четовању. То одметање и појачане хајдучке акције имали су за посљедицу не само ограничавање самовоље појединих представника турских власти него и лабављење феудалних односа уопште, па и припремање народа за устанак. На турска силеџијства и зулуме, чете и хајдучке дружине, како из турског дијела Горњег Полимља тако и оне које су се подизале са територије Горњих Васојевића, одговарале су све чешћим осветама. Осветничке акције изводиле су чете хајдука нападајући Турцима на путевима, у кланцима, на пријелазима преко Лима или другим погодним мјестима, обично даље од насеља.

У 1873. години било је више аката насиља, убистава, плачке, паљевина и других зулума над хришћанима у заграничним областима. Мјесни феудалци, будући да су дијелом били чиновници и званични представници у локалним органима турске власти, официри жандармерије, користили су свој положај за обрачун са свима на које се сумњало да одржавају везе са Црном Гором или Србијом, као и свим народним главарима који се нијесу мирили са стањем какво је владало у Турској. Више вијести из те године односи се на честа насиља над хришћанским становништвом Горњег Полимља и других крајева дуж црногорско-турске пранице. Тако се, на примјер, 2. јуна 1873. године из Скадра јавља о насиљима која се догађају „у нашој околини“, па се констатује како „такви гласови долазе и из удаљенијих крајева турски“ У истом извјештају се наводи како су 16. маја (исте године) нападнута три Васојевића на путу из Пећи, гдје су ишли трговине ради, од стране хајдука — Арнаута „те двојицу посјекли а један им утече“ Констатује се како се због овог насилног акта не очекује никаква истрага, а камоли предузимање других мјера против разбојника.⁸² Злочини су били учестили и у другим околним крајевима. У августу се и у једном допису из Пљеваља констатује да су муслимански одметници извршили многа насиља и убиства над недужним Србима: „ У овој вароши као и по свој Босни и Херцеговини Срби трпе најтеже муке од заклетих наших душмана“. Даље се каже како кадија и кајмакам ништа не предузимају да се сузбију насиља.⁸³ У јесен исте године „Глас Црногорца“ саопштава о тешким зулумима, отимању жена и њиховом превјеравању у околини Колашина, као и да су за рају настали „најтежи зулуми од памтивијека“, да народ „кријући се од ага и бегова“ иде у манастир Добриловину и да овој

⁸² „Глас Црногорца“ за 1873, бр. 8.

⁸³ „Глас Црногорца“ за 1873, бр. 21.

задужбини пријети опасност да буде спаљена због окупљања хришћана. О убиствима се јављало из Вранеша, односно околине Бијелог Поља. На простору између Таре и Лима и даље су крстариле чете муслиманских одметника, убијајући људе и палећи српска села.⁸⁴ Насиља над хришћанским живљем, па и отимања дјевојака спомињу се и у Доњим Васојевићима.⁸⁵ Разбојничке турске дружине су упрожавале живот хришћанског живља у градовима. У јуну исте године у једном допису из Пљеваља каже се како „у два сата ноћи запалише овдашњи Турци главну чаршију српску, која је од истијех зликоваца горела у овој години ово трећи пут. .“ Приликом ове палеvine изгорјело је 56 дућана, док је 50 других проваљено и опљачкано.⁸⁶ И са других заграничних крајева јављано је о турским насиљима.

У Горњем Полимљу по насилним поступцима и зулумима истицао се Малић-бег Реџепагић, земљопосједник и заповједник жандармерије (заптија) у беранској и гусињској кази. Овај феудалац, а уз то и носилац полицијске власти у овој области, вршио је велики притисак на хришћански живаљ. Његови жандарми су све чешће залазили у села, пријетили и вршили разне злоупотребе. Због таквог односа према хришћанима Малић-бег је дошао у немитован сукоб са појединим народним главарима, међу којима и са Миром Дедовићем, једним од водећих васојевићких људи, запаженим организатором ослободилачке борбе у беранском крају од педесетих година, врло храбрим и предузимљивим човјеком, који је од краја шездесетих година представљао хришћански живаљ пред турским властима у Беранама (био је члан меџилиса). Малић-бег је предузимао строге мјере да би присилио народ на послушност, натјерујући сељаке, чивчије, и да кулече на изградњи граничних карула и других утврђења, као и објеката по селима од Плава до границе Бихора, па је то све више отежавало положај људи и изазивало појединце на отпор. Најжешћи отпор таквом насиљу пружали су хајдуци и припадници чета које су се повремено окупљале и вршиле освете. Због тога је овај феудалац наредио да се убије Урош Вучевић, познати хајдук, из села Божића, из Горњих Васојевића.

⁸⁴ „Глас Црногорца“ за 1873, бројеви 2, 9, 13, 14, 32, 36.

⁸⁵ Сенат — 1374, пресуда Началства Васојевићке нахије од 15. априла 1874. године, бр. 35. — Пресуду је објавио и коментарисао др Илија М. Јелић, „Старо Црногорско правосуђе“, Цетиње и Црна Гора, Београд 1927, стр. 272—277.

⁸⁶ „Глас Црногорца“ за 1873, бр. 13.

Вучевић је од раније био познат као четовођа и истакнути борац против турских зулумџара, четовао је по околним турским крајевима, а најдуже по Метохији.⁸⁷ Да би заплашио хришћане, Малић-бег је одсјечену Вучевићеву главу донио у Беране и истакао је на колац пред ућуматом (судом), поставивши истовремено захтјев члановима суда да стављањем својих печата (мурова) и потписа на припремљену пресуду, реферат, потврде оправданост ове егзекуције. Том приликом народни првак Мило Дедовић енергично је одбио да потпише поднијети му реферат, а Реџепагићу је отворено изјавио да ће Урошеву „главу платити својом главом, па макар његова (Мирова) пала с рамена“ Послије овога сукоба Малић-бег је издао наредбу да заптије потајно, из засједе, убију Дедовића. Хтјело се да се тако турске власти ослободе овог енергичног народног првака, који је успјешно заступао хришћански живаљ у меџилису, залажући се за његову равноправност с муслиманима. Кратко вријеме послје тога Дедовић је једне ноћи из засједе тешко рањен, послје чега је пренесен у Андријевицу, а затим на Цетиње, „гдје га по оздрављењу књаз Никола задржи код себе, бојећи се да поново не направи какав неред и узбуну на Турској граници“.⁸⁸ Дедовић је остао у Црној Гори све до устанка 1875. године.

Књажева бојазан имала је основа, јер је убрзо послје овог догађаја познати харамбаша Арсеније Вукићевић са својом четом у Тифранској клисури убио Малић-бега Реџепагића и још неколико заптија из његове пратње. Овај догађај је изазвао велико узнемирење и узбуђење у горњополимским селима. Ови крвави догађаји изазваше неспокојство и у Црној Гори и у Турској. Хришћански живаљ послје тога постаде изложен тешким репресалијама. Муслимански елеменат, заплашен овом одмаздом, а подстрекаван од ага и бегова, фанатизованих хоџа и разних других турских реакционарних снага, тражио је освету над хришћанима. Турске власти су послале војску и похватале преко 70 првака и виђенијих људи, нарочито са Полице и из неких других села из околине Берана. Везане и оковане, Турци су их

Марко Миљанов га назива Урош Цогановић. Нијесмо могли утврдити откуда му то презиме. „Урош Цогановић из Васојевића, који је био чојством и јунаштом угодан“, дуго је хајдуковао са Или-Кучом по Старој Србији — каже М. Миљанов. „Тако су се љубили, пазили и Турке таманили, да су се Турци одвише изненадили својој наново погибији за шест година. Али, што су и како су Турци од њи' гинули, није га преша на ред дуљат' и набрајат'...“ (М. Миљанов н. д., 244—245).

⁸⁸ Др И. М. Јелић, н. рад., стр. 272; Упореди: др Р. Вешовић, *Плем Васојевићи*, стр. 306. — М. Дедовић се задржао на Цетињу до друге половине 1874. године, што се види из акта Сената војводи Миљану у коме се препоручује да Началство Миру и још двојици ускока из турске границе, који се не смију више повратити у Беранску нахију, нађе „једно мјесто које би било прилично да ограде мало куће“ (Сенат 1874 — Војводи Миљану у Васојевиће (без датума), док. 338).

спровели у Сјеницу, одакле су оне који нијесу ослобођени залагањем званичних кругова са Цетиња или подмићивањем турских функционера — послали у сургун (интернацију) чак у неке азијске крајеве османског царства. Зна се да су од истакнутих народних главара успјели да се на путу за Сјеницу ослободе из турских руку Панто Цемов, Васо Сајчић и још неки други. Има индиција да су то ослобођење помогле и хајдучке дружине Вукићевића и других харамбаша нападом на заплтије које су ухапшене спроводили од Бихора према Сјеници. Међутим, вјероватније је да је ослобођење појединаца постигнуто митом и интервенцијом књаза Николе код централних турских власти. Сјенички мутасариф Хамид-паша, деведесетогодишњи старац, због своје округлости у народу прозван „зли паша Туркуша“, настојао је да поново заведе насиље и терор и у Горњем Полимљу, као што је то од почетка успио да заведе у осталим казама Новопазарског Санџака. Његове су наредбе биле строге и неумитне; војне и грађанске власти у Беранама и Гусињу предузеле су мјере да похватају све горњополимоке главаре и виђеније људе. Настало је доста тешко стање за народ, јер су се Турци и овога пута свом жестином окомили на хришћански елеменат. Тако је убиство Малић-бега знатно допринијело погоршању ионако тешког положаја хришћанског становништва у турском дијелу горњег Полимља.⁸⁹

О немирном стању на граници према Колашину и Горњем Полимљу говори се и у више докумената упућених црногорском Сенату.⁹⁰

Убиство Малић-бега и репресалије које су послије овог догађаја спроводиле турске војно-управне власти над хришћанским живљем у беранској и гусињској кази пријетили су да изазову покрет ширих размјера, доведу до устанка. У народу је настало велико врење и комешање, завладала је несигурност, нарочито за истакнутије људе, па су бјежање у Црну Гору и одметање у шуму током љета 1873. године постали масовнији. Овај догађај је постао врло озбиљан предмет дипломатског спора између Црне Горе и Турске. Спор је трајао све до сљедеће године, што се види из ноте Високе порте, односно великог везира Хусеин-паше, упућене књазу Николи 24. јуна 1874. године. У ноти се констатује како „је црногорски разбојник Арсеније — са својим саучесницима, у току 20 година извршио некажњено многобројне злочине у Колашину и Беранама“, међу којима и убиство „шефа једне колоне Малић-бега из Берана.“⁹¹ Велики везир

⁸⁹ Марко Цемовић, *Мемоари*, стр. 519—520.

⁹⁰ Сенат — 1873, Началство Васојевићке нахије — Сенату: документа од 26. VII, 1. VIII, 23. VII и 2. VIII 1873. године.

⁹¹ Документа из епохе књаза Николе, ДАЦ, АО, 1870—1875 (преведена грађа са француског), Историјски институт СР Црне Горе, Титоград, Висока Порта, 24. јуна 1874. године. Велики везир Хусеин паша — књазу Николи.

изражава протест што поменути злочинци, који су послје овог догађаја били ухапшени од стране војводе Миљана Вукова, нијесу послати на Цетиње, гдје је требало да им се суди, већ „и даље налазе склониште у Горњим Васојевићима, чији је шеф овај исти војвода Миљан“.⁹² Из ове ноте се наслуђује да је турска влада била увјерена да је убиство Малић-бега извршено са знањем васојевићког војводе Миљана и да је он не само пружио заштиту већ и стајао иза харамбаше Арсенија Вукићевића и његове хајдучке дружине. Овај је догађај, по свему судећи, доста нелагодно пао и књазу Николи, који је искрено желио да одржи мир на црногорско-турској граници, плашећи се конфликта и ширих заплета, односно преурањеног устанка. Због тога се није много колебао како да поступи у односу на хајдучке дружине које су се кретале по Горњем Полимљу. Узнемиравало је цетињске званичне кругове и то што су највише власти у Цариграду истицале да „присуство Арсенијево и његових саучесника у Васојевићима представља једну сталну опасност у погледу безбједности сусједних срезова“ Због тога је Porta од књаза Николе захтијевала „да се ови злочинци удаље из Васојевића“. Porta је завршила ову ноту увјерењем да ће књаз схватити ову неопходну мјеру и да ће хајдуцима „забранили пребивање у овоме срезу“⁹³ (мисли се на Горњовасојевићку нахију).

У жељи да одржи мир на граници, књаз Никола је издао наредбу својим подручним властима у Горњим Васојевићима да ухвате харамбашу Арсенија Вукићевића и припаднике његове хајдучке чете: Божа Губеринића, Спасоја Милованова, Николицу Вукића, Андрију Петровића-Пећанина и друге. Марко Цемовић каже да су на поменуте хајдуке тада „подизане црногорске потјере као на бесне звери“. Из оновремених наређења која су слата црногорским властима на Андријевици види се да је свако могао убити или ухватити ове хајдуке без икакве одговорности, а било је наређено и да им се конфискује имовина и све што имају у „господаревој граници“.⁹⁴ Очигледно је да су званични кругови на Цетињу настојали да Portи покажу да Црна Гора не стоји иза хајдука и разних одметника. Напротив, акцијом хватања хајдука хтјело се дати доказа да се с Турском жели продужити стање мира. Гоњењем хајдучије црногорске власти су настојале да избјегну веће сукобе и заплете са турским

⁹² Исто.

⁹³ Исто.

⁹⁴ У једном акту Сената војводи Миљану Вукову се замјера што је на Цетиње послао неке хајдуке „који су одавле неки били и одћерати а добро знате шта је ваше племе поднијело са ових хајдука...“ Сенат је хајдуке вратио назад са наредбом да буду истјерани, а „изван границе, сваком Васојевићу кажите који би примио кога од ових лупежа или ако би га видио па неби га гађао да убије и ћерао као најгорег противника све ће његово пропаднут и поћ у касу“. — Сенат — Војводи Миљану (без датума), док. 339.

пограничним властима на овој страни, као и да стишају страсти код разјарених локалних феудалаца и околног муслиманског елемента, подстицаног на освету од стране племства, улеме и других реакционарних елемената. Уклањањем хајдука са границе најзад се ишло и на олакшање, бар донекле, тешког положаја интернираних (суртунисаних) народних првака и других људи који су чамили у турским казаматима. На пљачкашке поступке хајдука А. Вукићевића жалили су се 1874. године књазу Николи берански главари Стеван Саичић, Панто Цемов (Делевић), Вукашин Божов и Гавро Саичић. Они истичу да народ плаћа за све што чине ови хајдуци. Најзад је, послје више потјера, ухваћен Арсеније Вукићевић, један од главних организатора четовања у Доњим Васојевићима од педесетих година па до 1874. Иако је овај харамбаша био султанов поданик, њега су црногорски органи власти ухапсили на територији Црне Горе, а затим спровели у тамницу Грможур, на Скадарском језеру. Други истакнути хајдук, Андрија Петровић — Пећанин, такође турски поданик, убијен је 27. IX 1874. године у селу Булићима, у коњушкој капетанији.⁹⁵ Уклањањем Вукићевића и убиством Пећанина значајни кругови на Цетињу су дали Порти доказ да желе мир у заграничним крајевима и да то, природно, очекују и од пограничних турских власти, на које су се иначе, узгред речено, често жалили да подстичу немире на црногорско-турској граници према Новопазарском Санџаку.

И овога се пута показало да енергично уклањање хајдука са црногорске територије није било довољно да смири страст плавогусињских ага и бегова, појединих чиновника и других представника турских власти у Гусињу и Беранама. Затегнутост у односима између турских власти и хришћана у Горњем Полимљу у 1873. и 1874. години расла је и због настојања ага и бегова да покупе четвртину и друге дажбине од сељака, без обзира на то што је суша била погодила род жита, сијена, кромпира и другог поврћа.⁹⁶ Због суше народу је пријетила глад и у овој иначе знатно плоднијој области од крајева Хрецеговине, која је била јако погођена сушом. У таквој ситуацији сељаци су све отвореније изјављивали да не могу да подмире четвртину и друге дажбине. Четовање, отворен револт сељака, појачана агитација из Црне Горе (мада је књаз Никола стишавао духове савје-

⁹⁵ Сенат 1874. Доњовасојевићки главари — књазу Николи, Виницка, 21. јуна 1874; Милован Лекић и командири са Андријевице обавијестили су Сенат, 28. септембра 1874. године, да је у капетанији војводе Лакића војска командира Зарије Протића убила „качкина“ Андрију Пећанина. (Сенат — 1874, док. 243).

⁹⁶ У лето 1873. године из свих крајева у Цетиње су стизале немиле вјести о слабом роду усјева. Тако „Глас Црногорца“ у бр. 17, од 11. августа, пише: „Припекла и необична суша, коју ни најстарији људи не памте, а која једнако траје, све је сажегла; рода никаква нема и врло мучна година наступа за народ“.

тујући да се остане мирно, јер није вријеме за устанак), као и допирање вијести да се и у Херцеговини и југозападној Старој Србији такође запажају знаци немира — наговјештавали су бурне догађаје и у овом крају. Главари из Доњих Васојевића се жале књазу Николи на тешкоће које „трпе“ од Турака и како већ живјет неможемо...“, тешкоће су и због појаве шпијуна, „који нас продадоше Турцима за паре.“⁹⁷ Међутим, отпор је стално растао.

Све је то утицало да уочи устанка 1875. године феудалци све мање залазе у горњополимска села. Р. Вешовић чак тврди да су аге „сасвим прекинули излагање у села и прикупљање четвртине“. По њему, готово су престале све везе беговске са чивчијама.⁹⁸ Ваља рећи да Вешовић можда и превише наглашава улогу четовања и хајдучије у лабављењу феудалних односа у овој области уочи источне кризе. Међутим, раније смо истакли да се, поред других погодности, народ и овога краја, као и других у Старој Србији, заиста користио хајдучком борбом, те је и то доприносило стварању знатно повољнијих услова за горњополимске сељаке у односу на сељаке у унутрашњости Новопазарског Санџака, или на Косову и Метохији. Наиме, све рјеђе залажење ага и бегова у села погодовало је сељацима, чивчијама, па су приказивали феудалцима мањим годишње приходе од стварних, тако да нека села „нијесу годинама ништа плаћала“ Четовање је учинило „нарочите услуге народу беранских Васојевића одбраном од мјесних турака из околине тзв. ‚бијелих Турака‘ и од Руговаца, који су потискивали“ становништво са планина и пашњака на десној страни Лима, почев од Мокре па до Цмиљевице и Турјака.⁹⁹ И Марко Миљанов, као што смо раније истакли, истиче да је хајдучија имала утицаја на лабављење феудалних односа у овом крају и у Метохији.

*

Има индиција да су чете и хајдучке дружине из Горњег Полимља одржавале повремено везе са хајдучким дружинама из Затарја и југозападних крајева Старе Србије, гдје је хајду-

⁹⁷ Сенат 1874 — Панто Цемовић и Јосо Секулић — књазу Николи, Беране 28. 6. 1874.

⁹⁸ Р. Вешовић, *Четовање према Плаву — Гусињу и Ругови*, стр. 164.

⁹⁹ Р. Вешовић, *Четовање према Плаву — Гусињу и Ругови*, стр. 164—165; др Ђоко Д. Пејовић, *Политика Црне Горе у Затарју и Горњем Полимљу 1878—1912*, стр. 65; др Милисав Лутовац, *Сточарство на северо-источним Проклетијама*, стр. 26—27; Исти, *Иванградска (беранска) котлина*, стр. 79—80.

чија била доста јака уочи устанка 1875. године.¹⁰⁰ Ово је повезивање било у основи ослободилачке борбе, прожето идејом националног и социјалног ослобођења. Одређене и повремене контакте углавном одржавају народни главари и харамбаше. Тако се зна да је шездесетих и седамдесетих година поред харамбаше А. Вукићевића стално четовао по Бихору, Пештери и Старом Влаху Божо Ђуришић, из Доњих Васојевића. Он је због четовања по Старом Влаху и добио име Божо Старовлах. Под тим именом је опјеван и у народној пјесми. Његово четовање и хајдуковање по Новопазарском Санцаку сигурно је морало бити повезано с активношћу српских хајдучких дружина које су у оно вријеме крстариле југозападним дијелом Старе Србије.¹⁰¹ Индикативне су у том погледу и акције које изводе и друге дружине на турском простору између Црне Горе и Србије, јер се приближно јављају у исто вријеме. Има индикација да су хајдучке и ускочке чете из Херцеговине биле у вези са четама хајдука из Горњег Полимља. У 1874. години и у овом крају се помињу „јајоши“, који из Горњих Васојевића ускачу у Доње Васојевиће и четују по турској територији. Из једног документа се види да су „јајоши“ четовали заједно са доњовасојевићким хајдуцима. Ваља рећи да су њих онда црногорске власти прогониле, што је свакако било у вези с енергичним захтјевима Порте да Црна Гора обузда четовање и хајдучију по њеној територији. Тако су на сузбијању ове појаве у Васојевићкој нахији, поред граничних капетана, радили чак и специјални изасланици књаза Николе — војвода Марко Миљанов и начелник Морачке нахије, Бајо Бошковић.¹⁰² Ове мјере централне власти у Црној

¹⁰⁰ У оно вријеме нарочито су запажени хајдучки харамбаше Јован Глушчевић, Маринко Леовац, Нинко Колачић-Колџија, Ристан Шарац, Вук Рађеновић и други. Они су четовали на читавом простору југозападне Старе Србије, задајући тешке ударе турској власти, агама и беговима, ликвидирајући поједине силнике и зулумчаре, па и читаве муслиманске разбојничке банде које су немилосрдно пљачкале, малтретирале и убијале православни свијет. Ове хајдучке чете повремено су угрожавале цариградски друм који је повезивао Босну и Херцеговину са пријестоницом Турске. (О овоме видјети опширније: П. Мркоњић, н. д., 276—277, 327; Васа Чубриловић, Босански устанак 1875—1878, Београд 1930, стр. 37—38; Стеван Зимоњић, *Мемоари*, Споменица о Херцеговачком устанку 1875. године, Београд 1928, стр. 89; В. Шалипуровић, н. д., стр. 24—26; Ж. Шћепановић, н. рад, 63—64.

¹⁰¹ М. С. Лалевић, *За песмом по Васојевићима*, Прилози проучавању народне поезије, књ. II, св. 1—2, Београд 1933, стр. 256.

¹⁰² Сенат својим актом, бр. 68/2 од 27. 6. 1874, наређује попу Машану Никчевићу, начелнику на Андријевици, да извиди да ли је Периша Симов Машовић, из села Трешијева, знао да је код његовог сина долазио Јован Машовић „јајош и испита те колико је пута код њега ноћио и извјестите јели Периша знавао ишта за ноћивање јајоша код његовог сина“. (Сенат — 1874, док. бр. 68/2, Попу Машану у Нахију, 27. јуна 1874).

Из одговора попа Машана на предњу наредбу се види да „Периша Симов није примао јајоше од кад су тамо одили В. Марко Миљанов и Бајо Бошковић“. (Сенат — 1874, док. бр. 68/3).

Гори треба разумјети као жељу да се спријече нарочито оне акције које су могле изазвати немирне и инциденте ширих размјера с Турском на овој страни. Црна Гора је и прије устанка, па чак и првих мјесеци његовог тока, „на удивљење усташко, турско па и цијеле Јевропе“ показивала „изненадну уздржљивост према устанку“.¹⁰³ Чинила је то из политичке опрезности, како се на њу не би свалила међународна одговорност за покретање устанка и изазивање ратног сукоба с Турском. Из тих разлога званична црногорска политика, нарочито 1873—1875. године, не само да није давала подршку четовању и хајдучији већ су централни државни органи издавали строге наредбе својим пограничним подручним властима да енергично сузбијају ове појаве. Црногорска влада је предузимала и друге мјере да мионим путем рјешава граничне инциденте према Колашину и у Васојевићима, како би одржала „пријатељске односе без којих није могуће благостање и прогрес у овим предјелима“. Истовремено, она је за тешку ситуацију на граници и честе инциденте чинила одговорним турско околно чиновништво и локалне власти, које су, својим држањем сметале у погледу успостављања пријатељских односа. .“¹⁰⁴

VI

Занимљиво је истаћи да Србија баш у оно вријеме прихвата хајдуке из Затарја и југозападних дјелова старе Србије. Српска влада хајдуцима пружа материјалну помоћ, даје оружје и новац, шаље поруке и упутства за рад у народу и придобијање људи за ствар ослобођења. Међу избјеглицима које су се у Београду 1872. године окупиле ради полагања заклетве да ће 1873. године подићи устанак, поред других српских револуционара и националних радника из Херцеговине и Новопазарског Санџака, видјели смо, били су и харамбаше Јован Глушчевић, Маринко Леовац и други. Заклетва са овог састанка, изражена у форми прокламације, обавезивала је и хајдучке дружине и све избјеглице да „сложно, храбро, почну на ослобођењу и уједињењу цијелог српског народа, те да их никаква себична сила и корист неће од тога одвратити.“¹⁰⁵ Природно је да су за заклетву могли сазнати и они васојевићки прваци који су се у прољеће 1873. године састали са херцеговачким у манастиру Косијереву

¹⁰³ Гавро Вуковић, *Херцеговачки и Васојевићки устанак 1875. и 1876. године*, Сарајево 1925, стр. 30.

¹⁰⁴ Документа из епохе књаза Николе (1870—1875), АИИ СРЦГ Титовград, Цетиње, 24. августа / 6. септембра 1874. књаз Никола — Великом везиру.

¹⁰⁵ Заклетва избјеглица, Архив историјског института Београд, САНУ, бр. 17/39, Заоставштина Матије Бана.

ради договарања о подизању устанка. Наиме, и онда као и 1867. године у плановима за дизање устанка у Херцеговини рачунало се на покрете Васојевића, Дробњака, Шаранаца и других. У покретању устанка од Шиве до Лима многа се полагало на хајдучке харамбаше и њихове људе.¹⁰⁶ Архимандрит Нићифор Дучић је нарочито држао везу са ђацима из овога краја који су се школовали у Србији, па је преко њих и преко учитеља радио на ширењу националне пропаганде у корист Србије. Ови су опет били у тијесној вези са појединим четовођама и хајдуцима. С обзиром на живља кретања и све озбиљније знаке немира који су долазили до изражаја од прољећа 1873. па надаље, има разлога за претпоставку да су хајдучке харамбаше Глушчевић, Леовац и други послје београдског састанка имали додира са хајдуцима на горњим токовима Лима. Договор херцеговачких, затарских и горњополимских главара у манастиру Косијереву, априла исте године, и њихова одлука о дизању устанка, „о Тројичину-дне 27. маја“,¹⁰⁷ несумњиво потврђују не само опште револуционарно расположење у порасту већ и постојање тих веза, заједнички рад и политичку активност народних првака на припремању ослободилачке борбе на ширем простору, од Неретве до Таре, Лима и Ибра. Што четовање и хајдучија нијесу били чвршће повезани на овом широком простору — разлоге, свакако, треба тражити у постојању јачих турских војних и полицијских снага у градовима Новопазарског Санџака, и у перманентном гоњењу хајдучких чета, као и у чињеници да званични кругови Црне Горе, у жељи да сачувају мир на границама, нијесу допуштали да се масовније развије четовање и хајдучија у крајевима на које је црногорски књаз ширио свој уплив. Неки разлози могли су постојати и у ривалству, које је спотицало односе између Србије и Црне Горе у погледу утицаја на једине крајеве у Новопазарском Санџаку, Херцеговини и Горњем Полимљу. Све је то могло утицати да четовање у Горњем Полимљу не добије оне размјере које је имало у другим крајевима Новопазарског Санџака и Херцеговине. Уочљиво је да се хајдучија и четовање масовније јављају у Горњем Полимљу у кризним годинама, између Црне Горе и Турске, и Србије и Турске, када се звецкало оружјем, и обично онда кад су ширене вијести о могућностима дизања устанка. То се може пратити још од 1867, кад су се у године у годину проносиле вијести о скором дизању новог устанка. Борбено расположење маса је расло у овој области, а мисао о устанку захватала је готово читаво хришћанско становништво.

¹⁰⁶ Саво Љубибратић — Тодор Крушевац, *Прилози за проучавање херцеговачких устанака 1875—1878. године*, из архиве војводе Мића Љубибратића, „Годишњак историјског друштва Босне и Херцеговине VII“, Сарајево 1956, стр. 187—189, 194—195.

¹⁰⁷ Д(ушан) В(уксан) је објавио докуменат усвојен на том договору — „Записи“, књ. XVI, Цетиње 1936, стр. 125—126; Стеван Зимоњић, *Мемоари*, Споменица о Херцеговачком устанку 1875. године, стр. 91—96.

Значајан утицај на то расположење вршили су хајдуци. Црна Гора од краја шездесетих година знатно више се ангажовала у ширењу националне пропаганде у заграничним крајевима, а нарочито је доста пажње поклањала јачању свога уплива у областима од Гусиња и Плава до Берана и Бијелог Поља.

Све до смрти књаза Михаила (1868) Црна Гора и Србија су, на основу политичког споразума заједнички радиле на припремама становништва сусједних крајева за ослободилачку борбу. Званични кругови у Црној Гори тада су упорно радили да припреме земљу за рат са Турском, при чему су уживали материјалну помоћ Србије (новац и наоружање). Српска влада је осим наоружања пружала Црној Гори и војностручну помоћ — њени официри и подофицири увјежбавали су црногорску народну војску, припремајући је за извршавање крупних задатака у будућем ослободилачком рату¹⁰⁸. Опремање црногорске војске новим оружјем, добивеним новчаном помоћи из Србије, и њено увјежбавање од стране српских официра доприносило је и знатно бољем припремању народне војске у Горњим Васојевићима. Те припреме су с пажњом пратили и главари из Доњих Васојевића, поготову они који су ускакали у Црну Гору, упознавали се с новим оружјем и војним знањима, а затим то преносили на припаднике тајних чета. Појединци су куповином долазили и до пушака савременије производње, које су тајно преносили с Андријевице у Доње Васојевиће. Везе између Црне Горе и Србије одржаване су преко Новопазарског Санџака, Горњег Полимља

¹⁰⁸ О војним припремама Црне Горе уз помоћ Србије има више података из онога времена. Видјети: Књаз Михаило — књазу Николи, 23. VI/5. VII и 28. VII/9. VIII 1866, Записи, књ. IV, 1929, 43, 115; МЦ, ПС, Петковић — Стремоухову, 31. VII/12. VIII 1866, бр. 249 (шифровано); МЦ ПС, Петковић — Стремоухову, 1/13. XI 1866, бр. 339; књаз Михаило — књазу Николи, 8/20. III 1867 и књаз Никола — Гарашанину, 4/18. V 1867, Записи, књ. XIV, 1935, 132, 241; *Педесет година на престоу Црне Горе*. Цетиње 1910, 57. У једном од многих писама упућених књазу Михаилу, књаз Никола, почетком 1867. године (28. I/9. II 1867) увјеравао српског кнеза да „када дође вријеме, Ваша Светлост, и кад Ви речете довести ћу Вам седам осам хиљада гладнијех и голијех, ама ваљанијех кидиглава, који ће нас, надам се, доста добро послужити, нарочито у кршевитим крајевима“ (Записи, књ. IV, 1929, 178). Др Радоман Јовановић је до сада дао најпотпунији преглед политичких и војних односа Црне Горе и Србије шездесетих и седамдесетих година прошлог вијека. За односно питање нарочито свратици пажњу на четврту главу Јовановићеве књиге (Уговорни односи) — др Р. Јовановић, *Политички односи Црне Горе и Србије 1860—1878*, Цетиње 1977, стр. 127—173.

и Дробњака. При томе су често коришћене услуге хајдука из ових крајева. Нарочито су у пратњи хајдука из Васојевића у Србију путовали ђаци, трговци, учитељи, народни главари и други пословни људи.

Национална пропаганда из Црне Горе јачала је у свим заграничним крајевима, па и у Горњем Полимљу, у годинама пред велику источну кризу. У том погледу значајну улогу одиграо је и новопокренути лист „Црногорац“ (1871. године). Једно вријеме лист је легално растуран у Горњем Полимљу, али како је на својим страницама отворено осуђивао турска насиља, пљачке, убиства, социјалне и националне неправде које је османска власт чинила хришћанском живљу, одлуком сарајевске владе његово растурање бива забрањено на територији босанског вилајета. Међутим, лист је ипак стизао до народних главара, попова и учитеља, али, тајним каналима, илегално. (Било је и хајдука који су преносили новине и књиге из Црне Горе и Србије). Његове поруке ширили су писменији људи и главари међу селацима, и тако стварали борбено расположење. Иначе, књаз Никола је поклањао значјну пажњу везама са главарима и капетанима, послје црногорско-турског рата 1862. године. Он их је и даље сматрао својим војним и цивилним функционерима, слао им поруке и упутства за рад, понекад и материјалну помоћ. Именовано је и нове главаре, додјељујући им звања и чинове, па им је чак повремено слао и плате, као и официрима и чиновницима у слободном дијелу Црне Горе. Све је то доприносило да се на овој територији одржи снажан уплив црногорског књаза, а Црна Гора сматра средиштем националноослободилачког покрета, слуша и поштује ријеч њеног владара више него султана.

Јачање национално-ослободилачког покрета, који се у све већим таласима ширио из Црне Горе на Херцеговину, Г. Полимље и друге сусједне крајеве, било је очигледно у супротностима са неким комбинацијама српске буржоазије и њеним великодржавним интересима у вези с овим крајевима. Наиме, Србија је сматрала да њој припада право на највећи дио простора између граница Србије и Црне Горе, па је нерадо гледала на било какву активност Црне Горе на овој страни. Српска влада је још од четрдесетих година XIX вијека у својим политичким плановима много рачунала на област Горњег Полимља, односно на Васојевиће и неке друге дјелове данашње сјевероисточне Црне Горе, крајеве компактно насељене црногорским односно српским живљем који се најлакше могао покренути на оружану акцију

против Турака.¹⁰⁹ Као што је познато, од средине шездесетих година Србија је појачавала своју политичку пропаганду и активност, нарочито у 1866. и 1867. години, када је био на снази уговор о савезу и уједињењу Србије и Црне Горе.¹¹⁰ И касније ће српска влада, односно Намјесништво, настојати да јача свој утицај на горњим токовима Лима, као и у крајевима који су се граничили с Васојевићима.¹¹¹ Ипак, тиме уплив Црне Горе и њеног владара никад није био озбиљније пољуљан у овој области, те ће и у годинама пред устанак и у току устанка и ослободилачких ратова становништво Горњег Полимља чврсто стајати уз Црну Гору и водити ослободилачку борбу, са циљем да се ослободи и уједини са својом националном матицом.

Истакли смо да је хајдучија на простору између Црне Горе и Србије, у Новопазарском Санџаку, па и Херцеговини уживала одређену подршку београдских владајућих кругова. Национална пропаганда из Србије од почетка седамдесетих година, која је допирала у Полимље, имала је свакако утицаја и на све чешћа одметања одважнијих људи у шгуму и њихово прелажење на територију Србије. Агенти српске владе су крстарили по Старом Влаху, по Пештери, стизали су у околину Бијелог Поља и Рожаја, хватали везе не само са српским већ и с представницима муслиманског живља, као што је био случај са Ганићима у Рожајама, те и појединим првацима албанских племена у околини Пећи.¹¹² Сасвим је могућно да су ови агенти долазили у додир и са појединим прварима, па и хајдучким харамбашама из Горњег Полимља. Србијански агенти су ширили националну пропаганду са циљем да код народа створе расположење за дизање на устанак са ослонцем на Србију и са циљем проширења њених граница на овој страни. Међутим, у Горњем Полимљу њихов рад није оставио неког виднијег трага.

У Горњем Полимљу је била јако изражена идеја о узајамности црногорског и српског народа, па је од почетка XIX вијека постојала свијест о неопходности заједничке ослободилачке

¹⁰⁹ Архив Српске академије наука и уметности, док. бр. 9986; Архив СРС, ф. И. Гарашанина, док. бр. 649 — У Годишњем извјештају Томе Ковачевића о раду тајних организација у 1849—1850. године у Рашкој спомињу се Васојевићи, Санџак, Косово и Гњиланска нахија; Д. Страњаковић, *Србија Пијемонт Јужних Словена 1842—1853*, Београд 1932. стр. 14—21 и 40—52.

¹¹⁰ Др Рад. Јовановић, н. дјело, 128—173.

¹¹¹ Видјети текст предложене војне конвенције Намесништва Србије — чл. 2. Музеј Цетиње, приновљени списи (даље: МЦ, ПС, 1870; Ј. Ристић, *Стољни одношај*, књига трећа, 1868—1872, Београд 1901, стр. 75—76; ДА ССИП, МИД, ПО, Ц/4, Љуб. Ивановић — Намесницима, 28. IX 1870; Историјски институт Београд, ЈР, XIII/1—15, Војвода Миљан Вуков — Јов. Ристићу, 12. XII 1870; Рад. Јовановић, н. дј., 195—212.

¹¹² Видјети: Напомену 60; Марко Цемовић *Мемоари*, стр. 512—514; Косово, Београд 1873, стр. 154.

борбе Црне Горе и Србије против Турске. Али династичко ривалство и међусобна трвења владајућих кругова двије земље шездесетих и почетком седамдесетих година неминовно су морали оставити трага на свијест о посебним интересима код народних старјешина, али не и на народне масе у цјелини. Сељаштво на горњим токовима Лима није било упознато с многим закулисним и перфидним дипломатским радњама, често надуваваним политичким интригама и комбинацијама владајућих кућа у Цетињу и Београду, које су свака са свог становишта прилазиле овом простору. Зато су неки догађаји и кризне ситуације између Београда и Цетиња збуњивали православни живаљ овога краја, али, на срећу, све то није имало неког значајнијег утицаја на његове ослободилачке тежње и расположење, чврсту ријешеност да устаје на борбу против Турака. Ни у једној нашој периферној области није постојало тако борбено расположење крајем шездесетих и седамдесетих година као што је постојало код становништва Горњег Полимља. Припреме за рат против Турске, о којима се потајно говорило још од 1867. године, наилазиле су на симпатије читавог православног становништва. То се манифестовало и у масовнијем одавању четовању, односно хајдучији, на овом простору, као и одвајању од уста да се набави оружје, прах и олово. Тако је у годинама пред устанак готово читаво способно људство ове области било наоружано и спремно за борбу. Истина, наоружање сељака ове области није било модерно, односно није било на нивоу наоружања Црногораца у границама слободне Црне Горе, али готово да није било куће која није посједовала сопствено оружје. Четовање и хајдучија су такође одиграли значајну улогу у погледу наоружавања народа.

Турска се плашила нових ратних заплета на Балкану, које је, по њеној оцјени, могла највише да искористи Русија. Руска дипломатија се у оно вријеме трудила да ојача положај Русије међу балканским народима, настојала је да царској влади избори истакнуто, односно прво мјесто у рјешавању источног питања. Да не би дала повода Русији за мијешање у балканске политичке проблеме, Порта је управо у ово вријеме налагала мирољубиву политику својим пограничним властима, а посебно је стављала у задатак турским војноуправним органима да се уздржљиво понашају према Црној Гори и да не допусте избијање граничних инцидената и сукоба. Порта је чак била спремна повремено да чини извјесне концесије Црној Гори, „које би се могле извести из елабората међународне комисије, која је пре неколико година проширила и утврдила црногорске границе“ —

изјављивао је велики везир Фуад-паша аустроугарском амбасадору у Цариграду.¹¹³ Она је ишла и даље, изражавајући чак спремност да обезбиди одређену новчану накнаду црногорским поданицима на име оштете за имања која су им остала у турској граници. Ако је вјеровати у потпуности аустријским извјештајима, велики везир је, да би спријечио ратни конфликт између Црне Горе и Турске, нудио заједно све што није задржало у интегритету Турске.¹¹⁴ У том погледу било је важно да и Црна Гора и Турска спријече подизање чета и формирање хајдучије у граничним крајевима око Црне Горе, па, разумије се, и у Горњем Полимљу.

Но, и поред такве привидно мирољубиве политике Турске према Црној Гори, није било могућно, видјели смо, уредити пограничне односе и избјећи све инциденте и конфликте. Напротив, у годинама уочи устанка инциденти су учестали. Црна Гора је, по правилу, за све граничне инциденте и несрећене односе у заграничним крајевима оптуживала локалне турске власти. Она је за то имала и великих разлога. Јер феудални систем и разне форме насиља неминовно су доводили до конфликтних ситуација између сељачких маса и представника феудалног господарећег слоја — ага и бегова, као и локалних турских власти. Та напетост се може пратити још 1867. године, када је дошло до извјесног чаркања између Пивљана и Дробњака са Турцима, као и извјесне узнемирености и на страни Горњег Полимља и Потарја. Чаркања прво опочињу чете хајдука које ту и тамо покрећу и читава погранична села. Ови знаци немира, с обзиром на истурен положај ових крајева, озбиљно су забрињавали турску централну власт, јер су се сукоби могли проширити дубље, према унутрашњости Новопазарског Санџака. Наиме, Порта се плашила сваког сукоба дуж сјевероисточних црногорских граница, управо због потенцијалне могућности да се они не прошире, прерасту у устанак и захвате читава турску територију између Црне Горе и Србије. Новопазарски Санџак је одувјек за Турску представљао жилу куцавицу, преко које је Цариград остваривао везу са Босном и Херцеговином, провинцијама најдаље истуреним у Европи. Ширење ослободилачког покрета у Санџаку могло је да оствари непосредне борбене додире између Црне Горе и Србије и да пресијече ту једину везу између Цариграда и Сарајева. У циљу спрјечавања непосредних веза и за-

¹¹³ Др Владан Ђорђевић, *Црна Гора и Аустрија 1814—1894*, Београд 1924, стр. 258—259. — „Држање извјесних великих сила, које неће у Црној Гори да виде нашег вазала него независну државу, може знатно да нам сузи пут концесија. Султан, као сизерен Црне Горе, може за њу много што-шта учинити, што му не би било допуштено ако је Црна Гора независна држава“. (Из извјештаја аустријског интернунција у Цариграду барану Вајету, од 12. новембра 1867, № 70. Б. — у књизи В. Ђорђевића, стр. 259).

¹¹⁴ В. Ђорђевић, н. дј., 259—264.

једничких акција између ове двије земље, Порта је из године у годину јачала своје гарнизоне у праничном појасу и према Црној Гори и према Србији. Босанска влада је особито настојала да ојача градове и њихове посаде дуж црногорске границе. У оно вријеме она је посебно поклањала пажњу утврђивању Колашина, Берана, Гусиња, Бијелог Поља и Пљеваља. То војничко јачање ових градова настављало се све до велике источне кризе, односно устанка 1875—1878. године, чиме је створен снажан војни обруч и систем утврђивања на сјевероисточним границама Црне Горе.

Цариградска влада је приступила подизању и утврђивању града Берана, а особиту пажњу је посветила дограђивању Колашина, који је за њу био важна војностратегијска тачка, „са које се има предупредити састанак Србије и Црне Горе“.¹¹⁵ Утврђивање Колашина извршено је 1864. године, али се на томе није стало. У то вријеме изграђен је и мост на Тари код Подбишћа, чиме је побољшан саобраћај између Горњег и Доњег Колашина, односно Колашина и Бијелог Поља. Најзад, у другој половини 1871. године Колашин је и телеграфски повезан са Бијелим Пољем, а преко овог телеграфском жицом спојен је и са Пријепољем.¹¹⁶ Највјероватније у оно вријеме су и Беране повезане телеграфском жицом са Бијелим Пољем и Пријепољем. Ово побољшање комуникације у овој области такође је требало да допринесе смањењу хајдучије и код хришћанског и код муслиманског свијета.

У циљу спречавања даљег ширења Црне Горе у Горњем Полимљу, Порта је шездесетих и седамдесетих година перманентно радила на учвршћивању и јачању новоподигнутог града Берана у Доњим Васојевићима. Од ударања првих темеља овом граду, у њему је држан релативно снажан војни гарнизон.¹¹⁷ Беране је ширено и утврђивано из године у годину. У војностратегијском погледу Порта је Беранама намјењивала исту ону уло-

¹¹⁵ Јован Ристић, *Спољашњи одношаји Србије*, књига друга, Београд 1887, 364.

¹¹⁶ Љуба Стојановић, *Стари српски записи и натписи II*, Београд 1903, стр. 398—399 — бр. 4162 и 4164; Сарајевски цвјетник, год. III (1871), бр. 35; Ж. Шћепановић, н. р., стр. 64.

¹¹⁷ О постанку Берана опширније: др М. Лутовац, *Иванградска (беранска) котлина*, стр. 115—119; исти, *Иванград (Беране)*, „Земља и људи“, св. 23, Београд 1873, 1—6; М. Дашић, *Постанак Берана и утицај беранског тржишта на развој привредних и друштвених односа у Горњем Полимљу шездесетих и седамдесетих година XIX вијека*, Историјски записи, књ. XXXIX, 19/77/1, стр. 49—77.

гу коју је имао Колашин на путу спречавања даљег ширења Црне Горе и њеног додира са Србијом. Тако су Беране у турским политичким и војним стратепијским плановима добивале на значају, израстајући као политички, војни и административни центар за ширу област Полимља и Бихора. У годинама пред васојевићки устанак град је постао важан војностратепијски пункт у Новопазарском Санџаку. Кад год би турске власти осјетиле комешање у народу и знаке немира дуж границе, кад би се појавила већа активност хајдучких дружина и чета, упућивале су у Беране и Гусиње нова војна појачања низама и редифа. Истовремено, овамо су пристизале и јаче полицијске снаге. Чиниле су то све са циљем да спријече одметања и хајдучију, али и да омету планове о војној сарадњи и додирима између Црне Горе и Србије. Како су знаци немира дуж црногорско-турске границе постојали све видљивији, турске војноуправне власти су све већу пажњу поклањале утврђивању границе која је дијелила Васојевиће. У том циљу она је подигла читав систем утврђења од Васојевића па све до српске границе.¹¹⁸

Турска је, поред војничког утврђивања, посвећивала одређену пажњу и развитку других градских функција Берана. Послије закључења црногорско-турског мировног уговора (1862) турске власти су изградиле неколико мостова преко Лима, који су омогућили боље комуникације између становништва десне и лијеве обале ове ријеке.¹¹⁹ Међутим, ови мостови су претежно задовољавали потребе пјешака, а само су два моста, један код извора Лима из Плавског језера и онај код Берана, били шири и у складу са потребама караванског и запрежног саобраћаја. Мостове су добро чувале и контролисале турске војне посаде и заштијске патроле. И ово је имало утицаја на смањење четовања и хајдучије у Г. Полимљу. Народ се и даље служио пријелазима преко Лима и његових притока који су називани „газови“, или „бродови“.¹²⁰ Таквих пријелаза на Лиму, између Берана и Плава, било је много, и они су нарочито коришћени од касног

¹¹⁸ О утврђивању граница на овој страни пише у допису из Дубровника — Авенир Национал, Париз, 3. X 1867; о томе доноси вијест и руски „Голос“, бр. 270, 30. IX/12. X 1867, допис с црногорске границе од 16/28. IX 1867.

¹¹⁹ Гавро Вуковић, *Херцеговачки и Васојевићки устанак*, 89; М. Велимировић, *Васојевићи, Полимље, Метохија*, стр. 156.

¹²⁰ У прошлом вијеку све док нијесу подигнути мостови преко Лима и друних ријека у Горњем Полимљу највише се прелазило на пливацима који су се називали „газови“. (Г. Вуковић, *Херцеговачки и Васојевићки устанак*..., стр. 46). Прелаз је називан и „бродом“, обично ондје гдје је саобраћала „скела“, односно „барка“, која се кретала дуж металног ужета затегнутог између стубова на обалама Лима. Појмови „газ“ и „брод“ и данас су синоними у значењу преласка Лима са једне на другу обалу. (Видјети значење ових појмова: Ф. Миклошич, *Monumenta Serbica, Vienna*, 1857, стр. 37; упореди: др Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, Београд 1974, стр. 23).

прољећа до јесени. У годинама уочи устанка турске власти у Беранама и Гусињу биле су принуђене да у близини „газова“ на Лиму, посебно оних најпрометнијих, подижу стражарнице, да би полицијске и војне посаде из њих контролисале кретање народа, а прије свега спријечиле крстарење разних чета и хајдучких дружина. Босански валија је наређивао изградњу нових друмова, односно поправљање и одржавање старих.

Од свих путева који су пролазили кроз Горње Полимље, најважнији је био онај који је водио старим средњовјековним правцем Гусиње — Плав — Беране — Бијело Поље и даље долином Лима. Овим путем је вршен најобимнији пренос трговачке робе. Пошто је овај друм био важна комуникација, јер је Горње Полимље повезивао са Скадром и градовима дуж Лима све до Сарајева, турске власти су му посвећивале и највећу пажњу; поред њега су такође подизали утврђења, куле и карауле. Осим овог, главног друма, који је повезивао градове и касаве дуж Лима, важни су били и путеви који су од Берана водили преко Бихора, Корита, Гиљеве, Пештери до Сјенице и даље преко Увца на Јавор и Србију; затим други пут који је од Берана ишао на Рожаје, Сопоћане, долином Рашке на Н. Пазар до границе Србије. Важан је био и путни правац од Берана преко Рожаја до Косовске Митровице, као и три пута од Берана према Пећи. Свим овим путним правцима вршен је транспорт роба, углавном караванима, у оба смјера,¹²¹ али их турске власти никада нијесу могле осигурати од напада хајдука.

Од почетка седамдесетих година јављали су се све чешћи случајеви отимачине, пљачкања трговаца и путника, па чак и убистава. У томе су учествовале разбојничке дружине састављене од муслимана, али и од хришћана. Од турских разбојничких дружина страдали су хришћански трговци и друли пословни људи. За освету, као што смо показали раније, хајдучке дружине састављене од Црногораца и Срба нападале су трговце и друге пословне људе муслиманске вјере. Преовлађивала су убиства, пљачке и друга разбојничтва на путевима који су повезивали Горње Полимље са Метохијом, затим Беране и сусједне градове у Новопазарском Санџаку, које су вршиле разне албанске и друге разбојничке дружине формиране на турској територији. Нарочито су страдали горњополимски сељаци, који су били упућени на пазаре у Косовској Митровици, Пећи, Гусињу и другим околним градовима. Разне хајдучке дружине из Ругове и других исламизираних албанских племена¹²² пљачкале

¹²¹ М. Велимировић, *Васојевићи, Полимље, Метохија*, стр. 161—163.

¹²² И. Гарашанин у својим политичким плановима обраћао је особиту пажњу на Албанију. „Мени се чини“ — пише Гарашанин — „да се Албанија сматрати може као вечита гроза за хришћане они провинција, које је додирују“. Турска је разним средствима код сјевероарбанашких племена потхрањивала њихове пљачкашке и разбојничке апетите, а њени органи

су и убијале људе у Руговској клисури и на осталим путним правцима између Горњег Полимља и Метохије. Та су убиства изазвала озвете горњополимских чета, нарочито хајдучких дружина из Шекулара и Велике. Крајњи резултат таквог стања било је стварање опште личне и имовинске несигурности на путевима,¹²³ што је, разумије се, негативно утицало на развој трговине, па и других привредних грана, нарочито на сточарство у насељима источног обода Горњег Полимља, јер су планине често преотимала албанска племена, која су имала своје чете и хајдучке дружине.

Црна Гора је, у настојању да одржи мир на својим границама, видјели смо, чинила напоре да забрани својим поданицима четовање и хајдучију и савјетовала народне главаре из турског дијела Горњег Полимља да утичу на смањење хајдучије. Али подизање чета и хајдучких дружина са турског дијела Горњег Полимља, односно из заграничних крајева није се могло спријечити наредбама књаза Николe. Узрок томе ваља тражити у чињеници да је активност чета и хајдучких дружина представљала израз социјалних и политичких прилика у Турској, опомену зулумћарима, агама и беговима, самовољним чиновницима и другим представницима турских локалних власти који су крајње грубо поступали са рајом да ће њихови насилнички поступци и зулуми бити кажњени; чете су биле оружана сила, односно снага која је штитила хришћанско становништво од још тежих насиља. Међутим, као што смо раније истакли, хајдучке дружине из Г. Полимља су поред осветничких похода вршиле и пљачку муслиманског становништва у околини Плава и Гусиња, упадале у Ругову, па чак и у села око Пећи, Рожаја, Би-

власти нијесу настојали да кажњавају кривце. Међутим, у Албанији је постојало и стално незадовољство и општа мржња против Турске, па је Гарашанин предлагао да се то искористи за придобијање Албанаца, који су „сваком готови поћи за оним кои их први успе собом повући“ (АСРС, Ф. И. Гарашанина, бр. 1578, О Албанији (1864) 1, 3, 6, 15, 36).

¹²³ Начелник Васојевићке нахије поп Машан Никчевић обавијестио је 5. јуна 1874. године Сенат да су „Турци из Гаша“ опљачкали 5 коња од Васојевића из Господаревог границе који су ишли у Пећ ради куповине жита. Црногорски поданици су једва извукли главу, јер су разбојници на њих пуцали из пушака. Никчевић каже да се жалио Али-бегу Шабанагићу, али је он одговорио „да њима (Гашанима — М. Д.) не могу ништа“, пошто нијесу из гусињског кадилука. Васојевићи су хтјели да дижу чету ради озвете, али је Началство на Андријевици то спрјечило, како не би дошло до инцидента ширег размјера. (Сенат — 1874, Ф. II, бр. 12, Поп Машан Никчевић — Сенату, 5. јуна 1874, док. 231. Слична разбојништва биљежи „Глас Црногорца“ за 1873, бр. 8).

хора, у околину Бијелог Поља и даље према Пештери и Старом Влаху. Због учесталих упада ових чета у муслиманска села и катуне околно муслиманско становништво је седамдесетих година живјело у перманентном страху упркос чињеници што је турска власт настојала да му обезбиједи много више заштите него што је то била спремна да пружи хришћанима. Гавро Вуковић биљежи како је уплашено муслиманско становништво из Горњег Полимља и Херцеговине често слало жалбе Цариграду, оптужујући Црну Гору и њене поданике због хајдучије која је повремено прерасла у праве војничке походе на муслиманска села и катуне. У тим жалбама мјесних турских власти из Бера-на, Гусиња, Колашина, Пљеваља, Бијелог Поља, Рожаја и других мјеста дуж црногорске границе — стално се захтијевало слање нових војних снага како би се ојачали границиони низамом и на тај начин спријечиле чете и хајдучке дружине да харају по турској територији. Захтијевано је и подизање нових утврђења дуж границе, као и утврђивање прадова. Због немирне ситуације дуж црногорско-турске границе у годинама уочи источне кризе, Порта је „била принуђена шиљати низам и поткрепљавати градове по Херцеговини, као и свуд око Црне Горе“¹²⁴ — каже Г. Вуковић. Јачање гарнизона омогућавало је локалним турским властима и представницима феудалне класе — беговима и агама — перманентно притисак на рају, и то „свом жестином до истребљења.“

У настојању да што боље осигурају путеве и пролазе, турске власти су поред подизања кула и фортица дуж главнијих саобраћајница прибјегавале крчењу, односно уништавању шуме. Такву једну немилосрдну сјечу турске власти су, као што смо видјели, спровеле још 1863. године, дакле одмах после завршетка црногорско-турског рата. Тада је читаво одрасло становништво Горњег Полимља морало да кулучи на крчидби шуме поред путева и пролаза, па је „сва гора око свију путева по 4 километра“ у ширини била сатрвена.¹²⁵ И касније су сељаци, чивчије, ове области приморавани да кулуком крче шуму не само око главних путева него и око обичних пролаза, како би се стало на пут скривању хајдука у њиховој близини. Али и поред тих мјера безбједности, хајдуци су западали у кланцима и на поподним мјестима дуж путева пресретали трговце, кирајџије и друге пролазнике, пљачкали их, а у случају отпора и убијали. Једино је нешто сигурније било кретање трговцима путем Гусиње — Беране — Бијело Поље и даље долином Лима, путем који је водио у Босну, јер су дуж њега стално ницале нове карауле и фортице у које су стационирале мање војне и полицијске посаде. Зато се овим путем транспортовало највише робе,

¹²⁴ Г. Вуковић, *Херцеговачки и Васојевићки устанак...* стр. 5—6, 17.

¹²⁵ М. Велимировић, *Васојевићи, Полимље, Метохија*, стр. 109.

било да је она стизала из Скадра или Сарајева или је превожена у ове градове. Од 1873. године знатан дио увоза робе из Горњег Полимља био је усмјерен према Косовској Митровици. Пут Беране — Рожаје — Косовска Митровица оживио је због повезивања Косовске Митровице жељезничком пругом са Скопљем и Солуном. Тако је све до краја турске владавине (1912) извоз стоке, мрса, вуне, кожа и неких других производа из Горњег Полимља највећим дијелом ишао према Косовској Митровици и Солуну. А из Косовске Митровице караванима је у Беране преношена колонијална и друга индустријска роба. Овај пут је било доста тешко осигурати, па су се и на њему често дешавале пљачке и разбојништва, нарочито у годинама пред устанак и у току устаничких борби 1875—1878. године. Међутим, кретање овим путем било је несигурно и касније, па су се поред пљачкања дешавала и убиства људи и ђака из овога краја. Чинили су то махом муслимански одметници.¹²⁶

За сигурност трговине шездесетих и седамдесетих година прошлог вијека биле су подједнако заинтересоване и турске и црногорске власти. Црна Гора и Турска повремено су предузимале и врло строге мјере да би осигурале што безбједније кретање трговаца и других пословних људи на својој територији. Зато су њихове власти, нарочито за вријеме добрих односа, прогониле хајдуке. Оновремени извјештаји говоре да су трговци обје конфесионалности такође били подједнако заинтересовани за сигурност на путевима и пазарима. Тако, на примјер, трговци из Бијелог Поља у једном допису хвале поједине чиновнике мјесних органа турске власти што су успјели да строгим мјерама заведу ред и безбједност у бјелопољској кази. Трговци Хусеин и Смаил у једном допису — штампаном у турском званичном органу „Сарајевски цвјетник“ — наглашавају као врло важне врлине енергичност и строге мјере неког „Ахмед ефендије буљукаге заптијског овога кадилука“, који је „од како је дошао на овај положај много чега доброг урадио у корист јавне сигурности“. Из овог дописа се види да је Ахмед ефендија успијевао да строгим мјерама сузбије силедијство и хајдучију у бјелопољском крају, мада је био присио у Бијело Поље, на положај „буљукаге заптијског“.¹²⁷ У турским званичним гласилима босанског вилајета из онога времена сретамо више информација и других вијести о силедијствима на

¹²⁶ О овоме посједујемо грађу руских конзула из К. Митровице и Призрена из прве деценије XX вијека, па ће о томе бити више ријечи у једном другом раду.

¹²⁷ „Сарајевски цвјетник“, 5. фебруар за 1872. годину.

путевима у Новопазарском Санџаку. Све то говори да јавна сигурност на путевима у читавом овом крају није била на потребној висини. Напротив. Владало је стање правне и имовинске несигурности, које се граничило са анархичношћу.

Осим хајдучких и разних других дружина било је случајева да су у оно вријеме и појединци или мање групе сељака нападали на путевима трговце и пљачкали им робу.¹²⁸

Почетком седамдесетих година све чешће су се шириле вијести о спремности Црне Горе да иде у рат против Турске. Те вијести су изазивале прилично узнемирености на Порти. Њих су веома радо ширили сами хајдуци, како би их народ што боље скривао. Ваља нагласити да те вијести, мада преувеличане, нијесу биле сасвим лишене основа. Црна Гора је заиста наоружавала своју војску, припремала се за вођење једне шире ослободилачке акције, па и рата са вјековним непријатељем — Турском. Црногорски владар је стално упућивао поруке да се наоружава и загранично становништво. Људи из Горњег Полимља су тих година масовно куповали оружје, али су и старо чували, очекујучи устанак. Обавијештена о свим тим припремама, Porta је чинила чак и одређене уступке и заграничном становништву и Црној Гори, за коју је знала да стоји иза покрета на овој страни, јер се оправдано плашила да би ратни сукоб са њом могао да се претвори у велики непожељни пожар на Балкану који не би могла тако лако да угаси. Зато је цариградска влада издавала упутства и скадарском и босанском валији да се пограничне цивилне и војне власти мирољубиво држе према Црној Гори, да не дозволе да инцидентима и другим провокацијама изазивају немире код пограничног становништва, на које је црногорска влада имала велики политички утицај. Руковођена жељом да избјегава заплете са Црном Гором, босанска вилајетска влада издавала је наређења својим подручним властима у Беранама и Гусињу да се клоне заоштравања односа са припадницима црногорске и српске народности у Горњем Полимљу. Таква наређења су издавана и колаџинским цивилним и војним властима. На попуштање бунтовном становништву турске власти су требале да иду докле

¹²⁸ Документа из епохе књаза Николе (1870—1875), ИИТ (превод са француског), Сарајево 7. јуна и 31. децембра 1873, генерални гувернер Босне — предсједнику Сената Божу Петровићу. — У овој преписци ријеч је о пљачки робе трговца Стевана Митровића из Берана. Из докумената се не може поуздано разабрати да ли су ови пљачкаши хајдуци из Црне Горе или из турског дијела Г. Полимља, па да су прешли у црногорску границу.

год је то било могућно. Али, истовремено, Турска је радила и на појачавању својих гарнизона око Црне Горе. Поред појачања гарнизона у Беранама, Гусињу и Колашину, турске управне и војне власти су настањивале утврђивање границе кроз Васојевиће, гдје из године у годину подижу нове куле и фортице, не само дуж границе већ и поред пута Гусиње — Плав — Беране — Бијело Поље. Турске власти су седамдесетих година радиле и на обезбјеђењу спореднијих путева и пријелаза, градили су куле и утврђења чак и по селима (на узвишењима) одакле се мотрило на кретање становништва, контролисало покрети чета и хајдучких дружина. Хафис-паша, гранични комесар Порте, нарочито је пажњу посветио изградњи граничних утврђења од Трепче до испом Кома. Тако је устанак у љето 1875. године затекао преко 20 тврдох кула и караула на територији Горњег Полимља. Сигурно је да у оно вријеме није било ни једног мањег краја у Турској чија је територија била тако начичкана утврђењима и обезбијеђена сталним војним и полицијским посадама, као што је то био случај са облашћу на горњим токовима Лима. Распоред ових утврђења, кула и стражарица, „од којих су неке изгледале као градови“, омогућавао је турским властима контролу становништва, јер су се жандармеријске и војне посаде са једне на другу кулу могле „догледати и за какав случај дати потребан знак“.¹²⁹ У граничним кулама и караулама биле су смјештене посаде од 15—50 низама. Нарочито уочи устанка ове посаде су ојачане, као и посаде оних кула које су биле подигнуте у појединим селима и на висовима одакле се могла контролисати околина. Карауле и куле, нарочито веће, зидане су од камена и са дрвеним кровом, а у њима су се налазиле посаде редовне војске (низаме).¹³⁰ На планинском дијелу границе и на појединим превојима подизане су и карауле од дрвета.¹³¹ Ове карауле ће устаници лакше заузети и ликвидирати спаљивањем у току устанка 1875. и 1876. године. Њих су често и прије устанка нападале чете одметника, хајдука.

Стварајући овакво утврђен кордон дуж црногорске границе, Турска је јасно стављала до знања и својим незадовољњим поданицима у Горњем Полимљу и црногорским званичним круговима,

¹²⁹ Р. Вешовић, *Племе Васојевићи...*, 306.

Поред граничних караула на: Трепчи, Лукином Виру, на Сеоцу, Превији и другим граничним мјестима, устанак је затекао и двије куле у Виношкој (једна је била изграђена на Великом кршу изнад села, а друга у лугу близу Лима испод села), на Полици, у Сућеској, на Улотини, Крушеву, на Иван-пољу и другим стратегијски важнијим мјестима ове области. Главна кула, „град“, налазила се на Превији.

¹³⁰ Г. Вуковић, *Херцеговачки и Васојевићки устанак 1875. и 1876. године*, 46.

¹³¹ У Васојевићима је било караула тзв. „кладара“ (тако назване по томе што су грађене од обловине — клада), тј. „лесене трдџавице“. („Словенски народ“, бр. 199/1875).

да она неће тако лако допустити никакве исправке границе на овој страни. За живаљ црногорске и српске народности, опет ово је значило упозорење да се турска власт и читав систем граничних утврђења могу и морају разбити и уништити само оружаном борбом, устанком и ослободилачким ратовима Црне Горе и Србије, али се, природно, рачунало и на помоћ Русије. Тако је код становништва све више сазријевала свијест о неопходности шире ослободилачке акције, схватало се да је устанак једини пут и средство да се истисне турска власт из ове области и шире, да се укину феудални друштвени односи, а сељак ослободи експлоатације од стране турског племства. Сталним утврђивањем у овом крају и довлачењем нових војних и полицијских снага турске власти су у годинама уочи устанка заиста прилично ојачале своје позиције у овој традиционално устаничкој области.

Али, колико год су Турци јачали свој положај, вршећи перманентни притисак на народ, истовремено је расло и незадовољство у редовима потчињених маса, горњополимска села су постајала све немирнија. Умножавале су се чете, а одметништва постајала све чешћа. Борбено расположење у народу је сваким даном све више расло. То расположење за борбу, односно подизање устанка против Турака, нарочито подстичу народни старјешине млађег нараштаја и други народни главари, који су морали узмицати пред турским насиљима. И приличан број одметника ради на припремању устанка. Гавро Вуковић истиче да су се и потчињени старјешине из ранијих буна и устанака сада опет „одметали по горама, а највише у Црној Гори“. Одметници организовани у чете, било да се држе шуме и планине у Доњим Васојевићима било да су прелазили на црногорску територију и из Црне Горе с многим Црногорцима упадали и по селима „палили, сјекли и пљачкали мухамеданце“, допринијели су да и њихов опстанак буде критичан. „Народни покрет у Херцеговини, као у цијелој околини Црне Горе, мада је био у цјелини угрожен“ — каже Г. Вуковић — „пламтио је у појединостима, те се је морао, прије или послје поново појавити у облику општег народног устанка“.¹³²

Муслимански живаљ из сусједних крајева, и сам угрожен овим четовањем, црногорском хајдучијом, и разним другим упадима од којих је трпио, такође се осјећао врло несигурним у оно

¹³² Г. Вуковић *Херцеговачки и Васојевићки устанак...*, стр. 8. — У јулу 1874. године са Цетиња су стражарно спроведени на Андријевицу неки ускоци који су четовали по Херцеговини, због чега „прави ришћани плаћају...“. Начелник М. Никчевићу је наређено да ове људе избије („по 10—15 тојага“) и да их онда протјера „преко Турске у Србију“. У овој дружини се нашао и један Србијанац с пасошем, па је Сенат препоручивао да се и он пропрати у Србију. (Сенат 1874 — по Машану Никчевићу у Нахију 28. јула 1874, док. 37/1). Ови ускоци су могли бити и у служби и српске владе, што се да наслутити по томе што се наређивало њихово протјеривање у Србију, заједно са оним „Србијанцем с пасошем“.

вријеме. Несигурне су од одметника и турске власти, нарочито њихови представници у полимским селима, гдје све чешће кр-старе чете одбјеглих сељака. Због тога аге и бегови у име муслиманских маса настављају да се жале Цариграду, тражећи од централних органа власти заштиту и нова војна појачања. Жалили су се околни муслимани и црногорском Сенату.¹³³ Заостравање односа између покороног становништва, односно хришћанске раје, и турских органа власти и локалних феудалаца стварало је борбено расположење и на једној и на другој страни. Реакционарне снаге — аге и бегови, турски чиновници, официри, хоће и полиција — распиривале су шовинизам, националну и вјерску мржњу и подстрекавале муслимански живаљ на борбу против потчињеног хришћанског елемента. Све је то чинило да отпор и на једној и на другој страни добије организован карактер и захвати готово све слојеве народа. Та појава се манифестовала и у долини Лима. Турци су покушавали свим средствима да подрију и поцијепају народно јединство у Васојевићима.¹³⁴

Устаник у Горњем Полимљу припремали су углавном исти народни старјешине који су руководили ослободилачким покретима педесетих и почетком шездесетих година, али сада снажније помогнути млађим нараштајем, првацима и револуционарима који хоће што прије да крену у борбу, људима који уносе много више динамичности и елана у припремање устанка. Тај главарски слој се, углавном, био уздигао изнад сточарско-ратарске сеоске масе. Уз њих стоје и помажу их сеоски попови, калуђери и игуман манастира Ђурђевих Ступова, први школовани људи, док је трговаца сасвим мало и они су без утицаја на устаничко расположење и револуционарне токове у Г. Полимљу. Народни прваци су осјећали да је стање у Турској посевовито. Хришћанска раја, социјално и национално угњетена, крајње је била незадовољна, њен положај постајао је све тежи на читавом балканском простору. Зато народ није било тешко

¹³³ Документа из епохе књаза Николе (1870—1875) (превод са француског), ИПТ, Сарајево, 14. априла 1875, генерални гувернер Босне — књазу Николи. У писму је гувернер Босне упозоравао на доста честе преласке „индивидуа“ преко границе који изазивају погранична неспокојства, ремете јавни ред и поредак. Указивано је на „штетну пропаганду“ која узрујава турске поданике. Ту пропаганду су ширили одметници, хајдуци, а и други људи.

¹³⁴ Доњовасојевићки главари: игуман Ђурђевих Ступова Јанићије, Панто Цемовић, Радојко Булић и Вукота Пантовић, жале се Сенату (писмо писано 31. јула 1874. године из Берана) и Господару да неки људи шпијунирају њих и народ код Турака (Сенат — 1874, док. 236—3).

покренути на оружје, поготово не у крајевима са устаничком традицијом. Устанак у Горњем Полимљу припреман је у строгој тајности. Живље кретање међу становништвом, све чешћи инциденти и сукоби са представницима турских власти у 1873. и 1874. години јасно су указивали да је могуће очекивати варницу која ће изазвати већи устанички пожар од било којег из ранијег времена. Учестали су били сукоби сељака са турским властима, а то је појачавало хајдучију, па је пажљивијем посматрачу постајало јасно да се приближава тренутак велике експлозије, устанка. Двије узастопне неродне године — 1873. и 1874. — проузроковале су велику оскудицу у људској и сточној храни. Народу је запрјетила глад, па је доста људи тражило излаз у пљачкању сусједног турског становништва. Недостатак сијена и друге сточне хране утицао је на смањење сточног фонда, учестала су убиства и пљачке. Хајдуци су постајали све бројнији, горњополимске планине током љета 1874. и у прољеће 1875. године су оживљавале од одметника. Турске војно-управне власти у Беранама, Гусињу и Колашину, осјећајући да се у народу нешто крупно спрема, појачавале су пограничне посаде, а у гарнизоне (у Беранама и Гусињу) такође су пристизала нова појачања. Турске полицијске патроле, крећући се стално по селима, правиле су зулуме сељацима, а поврх свега су ту били и турски чиновници и десечари који су, ослоњем на полицијске и војне снаге, настојали да од сиромашног становништва извуку што више на име десетине и других дажбина, без обзира на неродне године и тешко економско стање сељака. На све то сељаци, међутим, почеше пријетити оружаним отпором. До првог таквог сукоба дошло је између сељака Велике и плавогусињских ага 1874. године, којом приликом неколико ага изгибе не наплативши агаларштину.

Организатори овог отпора, браћа Микићи и други, одметнуше се у шуме, а затим се склонили у Горње Васојевиће, односно на црногорску територију. И други одметници налазили су уточишта у Горњим Васојевићима и оданде се враћали потајно наоружани, пријетећи агама и беговима, односно турским властима, оружјем. Ове ускочке дружине, као и оне хајдучке, стварале су борбено расположење међу сељацима и подстрекивале их на отпор. Турске власти су одговарале масовним хапшењем главара и других виђених људи из Горњег Полимља. Међутим, узалудно је било и то хапшење и прогонство (сургунисање) народних првака чак и у далеке азијске крајеве Османске империје — народни отпор је растао, а националноослободилачка идеја и вјера у Црну Гору, која је одавно била средиште национално-политичког рада из кога се ширио ослободилачки вал на Херцеговину и овај простор, као и друге околне крајеве, све снажније су овладавале

сељачким масама.¹³⁵ Одметање људи у планине и шуме, прелазак у слободну Црну Гору и одржавање веза са Србијом изазвали су неспокојство код пограничних турских власти, па је мутесариф Новопазарског Санџака тражио од Црне Поре хапшење свих „индивидуа које преко границе прелазе“. Турске власти су највише зазирале од „штетне пропаганде“ коју су одметници ширили прелазећи из Црне Поре у Горње Полимље. Због тога је и генерални гувернер Босанског вилајета нотом тражио од црногорскога књаза Николе да обузда четовање и хајдучију, истичући да је то „неопходно за продужавање мира међу пограничним становништвом“.¹³⁶ Тражио је и изручење турских поданика из беранске и гусињске казе, који су емигрирали у Црну Гору и оданде тајно прелазили са четама на турску територију и пријетили осветом феудалцима и другим представницима турске власти. Мјесне турске власти у Беранама и Гусињу вршиле су разне репресивне мјере, како би спрјечиле избијање устанка. Оне су покушавале и да разоружају сељаке, али тој мјери народ је пружио снажан отпор; није било задовољавајућих резултата, па су удвостручене жандармеријске посаде, а заптијске патроле даноноћно су крстариле по селима, појачаван је притисак на сељаке и другим средствима. Тај притисак и крајње тешка економска ситуација, проузрокована повећањем намета и сушних, народним подинама, нарочито недостатком жита и сијена, учиниле су да се у јесен 1874. године Васојевићи „учињеше аси“, односно масовно одметнуше.¹³⁷ Сви ти догађаји наговјештавали су велику буру и у овом крају, као што су је немири у то вријеме наслућивали у читавој Босни и Херцеговини. Зато није било изненађења када је лист „Глас Црногорца“, у уводнику од 30. јуна 1875. године, обавијестио јавност да је избио устанак у Херцеговини, а истовремено и у Кучима и Васојевићима.¹³⁸

Прве вијести о устаничким борбама и броју бораца у устаничким јединицама у Васојевићима говоре да су одметнути главари и други виђенији људи заједно са хајдучима чинили прве

¹³⁵ Владимир Ђоровић, *Херцеговачки устанак 1875. године*, Споменица о Херцеговачком устанку 1875. године, Београд 1928, V—XIX; Вас. Поповић, *Средина и прилике из којих се развија Невесињска буна*, Споменица . . 1—7; В. Чубриловић, *Босански устанак 1875—1878*, стр. 39—41.

¹³⁶ Документа из епохе књаза Николе (1870—1875), ИИТ Титоград, (превод са француског), Сарајево, 14. априла 1875, генерални гувернер Босне — књазу Николи.

¹³⁷ Марко П. Цемовић, *Устанак у Васојевићима 1875. године и његов значај*, Никшић — Беране, 1935, стр. 8.

¹³⁸ „Глас Црногорца“, 30. јуна 1875. године.

устанничке чете, у љето 1875. године. Међу устанничким вођама срећамо и раније четовође, односно хајдучке харамбаше. Хајдуци су од првог дан устанка били међу најхрабријим прегаоцима, неустрашиви борци, испољавали су велико јунаштво и искуство у устанку. Сви они заједно са масом сељака понијеће на својим леђима једно велико револуционарно бреме у годинама источне кризе (1875—1878). Избијањем устанка хајдучија је прерасла и овдје, у Г. Полимљу, као и на ширем простору Балкана, у револуционарни ослободилачки покрет, утирући деценијама па и вјековима прије тога пут националноослободилачкој борби.

Устанак у Херцеговини, Босни, југозападној Старој Србији и на горњим токовима Лима показао је у којој мјери је хајдучија као вид ослободилачке борбе утицала на свеопшти покрет сеоских маса за ослобођење. Ова форма ослободилачке борбе посвједочила је тврдњу Св. Марковића да народ који се „налази под притиском силника, који не поштују права других људи па ни саме законе на којима се заснива њихова владавина, онда нема другог пута да се народ ослободи него: револуција; а оделите буне спремају револуцију боље него ишта друго“.¹³⁹ Ослободилачка борба, честе буне, устанци и четовања на горњим токовима Лима потврдили су зрелост и спремност народа и овога краја, као и народа у Босни и Херцеговини, „да води социјалну борбу тј. друштвену борбу у којој он хоће да задобије своје човечанско право...“¹⁴⁰. Устанак 1875. године и даља ослободилачка борба показала је пуну спремност сељаштва да се обрачуна са угњетачима, глобацијама и нерадницима који су живјели на његов рачун. У томе је сељаштво ове области у годинама велике источне кризе само дјелимично успјело, мада је проливиено доста његове крви у борби за ослобођење и уједињење са својом матицом Црном Гором. Ако се у тој борби, пуној самопријетора, изванредне упорности и јунаштва, и није у потпуности успјело, њен резултат је у крајњој мјери допринео слабљењу ионако лабавих феудалних односа и у оном дијелу Горњег Полимља који је остао до 1912. године под Османском империјом. Ваља још једном подвући да је утицај хајдучије и четовања, нарочито од почетка друге половине прошлог вијека па све до 1878. године, на лабављење феудалних односа такође био велики, не само у овој области него и у њеном залеђу. У крајњој линији, четовање и хајдучија су битно утицали и на слабљење, опадање османлијске власти и у Новопазарском Санџаку уопште.

¹³⁹ Св. Марковић, *Буна и револуција*, стр. 389.

¹⁴⁰ „Ст. Ослобођење“, бр. 30, од 24. октобра 1875, Крагујевац.

Miomir Dašić

LE BRIGANDAGE ET LA GUERILLA SUR LES HAUTS COURS DE TARA
ET LIM AU XIXe SIECLE

Résumé

Sur l'étendue des hauts cours de Tara et Lim, ainsi qu'aux Montagnes et aux autres régions de la péninsule du Balkan, dès le commencement de la domination turque, le brigandage et la guérilla se manifestaient comme une forme de résistance nationale. Le brigandage et la guérilla aux environs de Komovi, dans le Haut Polimlje, Potarje et dans les autres régions voisines avaient de différents buts, causes et motifs. Les guerres fréquentes entre les pays chrétiens et la Turquie au XVIIIe siècle exercèrent une influence sur la totalité du mouvement brigand. La lutte de libération du peuple du Monténégro et des Montagnes, ainsi que la lutte du peuple de la Serbie au début du XIXe siècle, exercèrent une influence très forte à la reproduction de cette sorte de résistance nationale contre l'oppression turque à Potarje et Polimlje.

Comme phénomène social et politique, le brigandage s'est maintenu sur l'étendue des Montagnes, de Potarje et du Haut Polimlje même jusqu'à la grande crise de l'est de 1875—1878. Il en était ici aussi indicateur de la situation sociale, économique, politique et autres situations où vivait le peuple chrétien sous le joug de la domination ottomane. Le procès de renforcement du brigandage s'écoulaient parallèlement avec l'affaiblissement de l'Empire Ottoman. Les troupes et les compagnies brigandes dans des conditions favorables pour soulèvements, révoltes, insurrections et mouvements révolutionnaires parmi les masses paysannes opprimées, restaient des centres, des vifs des détachements des insurgés, et l'expérience belliqueuse des brigands contribuait au succès de la lutte de libération.

Dans le Haut Polimlje le brigandage et la guérilla s'unirent dans des plus larges cours révolutionnaires de libération, surtout vers le milieu du XIXe siècle jusqu'en 1878. Dans cette période l'état monténégrin défendait le brigandage ayant comme but le pillage des sujets turcs. Après la démarcation entre le Monténégro et la Turquie en 1858/59, c. à d. après la fin de la guerre entre le Monténégro et la Turquie en 1872 et jusqu'au début du soulèvement des paysans aux environs de Lim en 1875, le gouvernement du Monténégro et la Porte turque agissaient d'accord en ce qui concerne l'empêchement du brigandage et de la guérilla tant de la part des Monténégrins que de la part des Turcs. Ils en réussirent partiellement et cette apparition sociale étant sous le coup de la loi de l'un et de l'autre état, perdait son caractère de pillage économique. Cependant, la guérilla ayant une forme de résistance armée du peuple monténégrin, fondée sur une longue expérience de lutte contre la tyrannie des autorités turques et des patrons féodaux, continua d'exister jusqu'à la grande crise l'est (1875—1878) quand elle devint, en s'unissant, un soulèvement général des paysans qui commença en 1875 dans le Haut Polimlje pour la libération sociale et nationale.